

92.327.32

32

Инж. МОМА ПОПОВИЋ:

КОСТА АБРАШЕВИЋ

ЊЕГОВ ЖИВОТ, РАД И ИДЕЈЕ

„Онога дана када српски романописац буде тражио велики предмет за роман, неће ништа боље наћи ио што је судбина једнога идеолога у Србији, тужна и вечита историја човека правих леђа у земљи грбавих.“

Јован Скерлић
(„Књиге и писци“, IX)

Префловор написао:
МИЛОРАД БЕЛИЋ

Београд 1940

Издање Уједињене радничке уметничке групе „Абрашевић“

92 : 327-32

Инж. МОМА ПОПОВИЋ:

КОСТА АБРАШЕВИЋ

ЊЕГОВ ЖИВОТ, РАД И ИДЕЈЕ

„Онога дана када српски романописац буде тражио велики предмет за роман, неће ништа боље наћи но што је судбина једнога идеолога у Србији, тужна и вечита историја човека правих леђа у земљи грбавих.“

Јован Скерлић
„Књиге и писци“. IX

Предговор написао:
МИЛОРАД БЕЛИЋ

6877

Београд 1940

Издање Уједињене радничке уметничке групе „Абрашевић“

Д. б. д. 132 -

Штампарија Драг. Поповића, Луја Бартуа 3

Предговор

Уз прву збирку песама Косте Абрашевића, коју је (1903. г.) издала Група београдских великошколаца социјалиста, и у СПОМЕНИЦИ Групе „Абрашевић“, која је објављена 1933. г. поводом прославе 30-годишњице рада исте Групе, изнети су и биографски подаци о Кости Абрашевићу, првом, најмлађем и најбољем пролетерском песнику у Србији. О његовом животу и раду. И о времену у коме је он живео, радио и прерано — умро.

Али су сви ти подаци, а нарочито биографски, били несигурни и непотпуни. Исто тако врло мало и површно се знало о томе: у каквим је приликама и под каквим условима Абрашевић живео и радио. И под чијим се утицајем не само духовно и идејно тако рано и брзо развио, већ и врло високо уздигао.

Истина, још пре ове књиге друга М. Поповића, једанаестоја занимљив приказ о Абрашевићу дао нам је његов школски друг, г. Душан Вукашиновић. У својим успоменама, г. Вукашиновић између осталог пише:

„...Још у почетку Абрашевић је био у својим радовима од особите самосталности. Он је идеје за своје радове НАЛАЗИО САМО НА ИЗВОРИМА СВОЈЕ ПЕСНИЧКЕ МАШТЕ, па их је после као нежна мајка чувао, да их страни утисак не обскрнави. У то доба био је почeo да пише и један роман. У „Трговинском гласнику“ беху тада изишли неки „Сижеи“ за романе, које је само требало разрадити. Абрашевић отпоче и написа десетину табака. Ја сам те табаке читao и премда сам још у оном раном детињству у романима добро начитан био, ипак сам се дивио овом красном и у великом стилу започетом роману. На моју превелику жалост дознадох после од Абрашевића, да су сви табаци нашли смрт у пламену, јер Абрашевић не

хтеде да ради на туђем тлу. Он је писао и даље песме и трудио се увек, да у њима испољи сву своју оригиналност.

Да је доцније поезија Косте Абрашевића узела један одређен правац и да је он пришао на страну радничке класе, и овде тако доминантан положај заузeo, то је морало ипак НЕКАКО СПОНТАНО ДОЋИ. Шабац оних година није имао никаквих особитих индустријских предузећа, нити је класна борба радничких маса тамо јаче истакнута била. У грађанској сталежу није ни као обично политичко-партизанска борба развијена била. Затије и мртвило, које је онда у Србији владало, дало је без сумње повода и српскоме Аристофану Радоју Домановићу, да напише неколико година доцније: „Мртво море“... А да је Абрашевић растао на коме другом месту, где се социјалне противности међу класама јаче испољавају, да је он могао бити бар сведок оних великих манифестација, које овда онда радничка класа у великим центрима изводи, Абрашевићева би МАШТА без сумње још пре сазрела. Средина у којој је он растао, не може се ни издалека упоредити са средином у којој се кретао један Горки, Синклер, Зола и други. А да свој узани хоризонт прошири, време му је опет недостајало. Као младић од деветнаест година морао је оставити своје перо и сићи у гроб. У његовој активности још у другом разреду гимназије вредно је споменути, да је он још онда основао један књижевни клуб. Овај клуб је имао своје седиште и библиотеку у просторијама стапа Абрашевићевог брата и он је служио као место састанака по неколико пута у недељи...

Али, стваралачка моћ песникова добијала је све више замаха. Радови из тога последњег периода издвајају се осетно од почетничких радова. Скоро сваки стих песников је један прилог више темељу, на коме ће се доцније подићи велики храм песникове славе. На жалост, кад је песник требао да као зрео човек иступи, када су га и околне прилике могле боље оспособити да развије свој рођени песнички дар, Абрашевића је покосила неумитна смрт.“

Као што ћемо видети, писац ове књиге, друг Поповић не дели у свemu мишљење Вукашиновића: да је Абрашевић идеје за своје радове налазио „само на извору своје песничке маште“ и да су песме Абрашевићеве добиле један одређен социјалистички правац „некако спонтано“. Напротив, по другу Поповићу на правац и обележје Абрашеви-

ћевих песама биле су од пресудног уплива на опште прилике онога доба, догађаји и нове, напредне, револуционарне социјалистичке идеје у свету и код нас, као и тешка животна искуства кроз која је он сам у својој раној младости морао да прође. У томе је, нема сумње, играла значајну улогу и литература, коју је Абрашевић неуморно читao, а чији утицај и г. Вукашиновић такође наводи. Само што она по њему није била толико значајна као код друга Поповића.

И друг др. Живко Топаловић у једној својој краткој студији о К. Абрашевићу сматра, да су тешке економске и политичке прилике као и нове слободарске идеје у Србији, из оног доба у коме је Абрашевић живео и певао, одредиле правац његовој поезији. О томе он поред осталога износи:

„...Случај са Марксом понавља се и са Абрашевићем. Они су духом својим видели путеве на које човечанство у своме развитку мора наићи. Они су радили за будуће генерације. Међу савременицима они су били непознати. Тако са рађањем и развитком радничког покрета оживели су и они, јер се тај покрет напојио њиховим духом.

Коста Абрашевић је био изванредно велики рођени песник, достојан духовни ривал прослављених песника Бранка Радичевића, Ђуре Јакшића, Јове Јовановића. Али о овоме великому песнику не говори ни једна школска књига и ни један га професор није унео у своју антологију. И Абрашевић је написао много стихова пуних дивне музике, снажних слика и снажних мисли. И он је осетио и опевао лепоту љубави и лепоту природе много сочније и лепше него многи од прослављених песника, нарочито много боље од савремених песника који су данас у моди. Али Абрашевић је видео не само оно што је лепо него и оно што је ружно и неправо: видео је неједнакости међу људима, беду у којој многи живе, насиља којима једни притискују друге, неправде које руже човечанство и не даду да сви људи и истину виде, осете и уживaju лепоту природе и лепоту живота у свима његовим облицима. Абрашевић је у сјајним стиховима немилосрдно раскривао и шибао те неправде сматрајући за своју песничко-уметничку дужност да се бори противу зла, неправде, ружноће, насиља за победу високих идеала лепоте и правде. Он није славио насиље читирању већ се борио противу њих. Зато њега и нема у

листи признатих песника коју утврђују учени професори. Али баш зато он данас живи у срцима хиљада радника који оживљују његов дух онда кад је коначно нестало оних што су за Абрашевићева живота били силни и богати.

Коста Абрашевић је пре 40 година био израз свога времена. То је последња деценија прошлог столећа и завршна периода владе Александра Обреновића. У то доба Србија је била у пуном економском ропству од Аустрије и под потпуном самовољном и пљачкашком владом бирократије. Домаћи капитализам тек се почeo лагано рађати а страни је својом конкуренцијом рушио занатску радиност у вароши. Село је иссрпљивано огромним пореским наметима и уценама чиновника који су редовно узимали мито. Абрашевић даје у својим песмама израза томе стању. Он се бори противу тираније, самовоље и пљачке одозго и противу економског упропашћивања. Он слика типове тога доба, очајног сељака који лелече и не зна свој пут, пропалог занатлију који утеше тражи у пијавству и прети крвавим ножем.

Али пут пијанице бунтара није пут који Абрашевић препоручује. Он приказује и трећи тип, тип модерног најамног радника. Абрашевић је познао стране социјалистичке песнике и писце и кроз њих страни социјалистички покрет. Он види излаз у удруживању радника и њиховој заједничкој борби Абрашевић пева:

Сламка преломи се;
Сноп ни да се свије.
Па и савез слабих
Силну моћ добије.

Велика моћ и вредност удруживања нарочито се изражава на економском пољу:

Точкови намах у миру стоје,
Кад захту снажне мишице твоје.“

Међутим, према ономе што нам је друг Поповић у овој књизи први открио, за тако рано, основно духовно формирање Абрашевићево највише је, ако не и једино до-принела његова мајка. То је била једна ретко племенита и паметна жена. Једна од оних мајки какву је Горки овековично у своме роману „Мати“. Она је била посветила сва свој живот и сву своју љубав својој деци. А нарочито

и највише слабуњавом Кости, који је у њеноме наручју и издахнуо. Ова добра и племенита нежна жена и мајка однеговала је и на пут извела и дете своје кћери, писца ове књиге, који је остао без мајке у својој трећој години. У знак топле захвалности он јој је посветио и ову књигу овим речима:

„Својој Нани, мајци Косте Абрашевића, посвећујем ову књигу о њеном сину, — као што је она мени посветила свој живот — у знак захвалности што ме је однеговала и власница, јер сам остао сироче у трећој години.

Њен
Мома“

* * *

Иако је тако мало живео, Коста Абрашевић је на пољу социјалистичке, пролетерске поезије, дао толико, да би се могло помислити да је живео, не само 19 година, него читав један век. Поред оне жарке и идеалне љубави према пролетаријату, према свима онима који пате; љубави, која му је давала племенита надахнућа за творевину оних ведрих, топлих, ватрених песама, Коста Абрашевић је био један богомдански таленат. Таленат који се ретко рађа. И да сурова смрт није била тако немилосрдна према овој ретко генијалној и идеалној песничкој природи, дух и таленат Косте Абрашевића, ценећи према оном што је он у својим најранијим, младићским годинама дао, развили би се, нема сумње, до недогледних граница. Али и оно, што је за време свог кратког живота дао, доволно је да име Косте Абрашевића, у историји пролетерске поезије, златним словима буде записано. Не треба, када се говори о Кости Абрашевићу, губити из вида да су његове песме поникле у доба, када је у Србији раднички покрет био тек у повоју, а социјалистичке идеје на помolu. Иако још млад „Ђачић“, Абрашевић је, читајући социјалистичку литературу, брзо схватио значај и прави циљ велике идеје социјализма, као и најсушну потребу стварања радничког покрета, преко кога ће се ова идеја једино моći и остварити. Због тога је он, иако јако болестан, нештедимице

трошио своју снагу не само на литерарном пољу, већ и на практичном раду, оснивањем новина и културних клубова.

Мало је песника уопште, који би имали подобности да са толико психолошког разумевања уђу и продру у сваки, и најскривенији кутић душе и срца човечијег, као што је то чинио Коста Абрашевић. Он се спуштао у дубине пролетерске душе, испитујући њен бол, и патње њене, да би их затим на лаким крилима свог оштрга и ведрог духа, изнео на светлост сунца, пред очи целог света. Седећи болестан у својој малој собици, он својим далеким погледом види радника како испијен дугим и тешким радом, умире у руднику; Мајку, која плаче на гробу за својим прерано изгубљеним дететом; просјакињу која са пуно болних уздаха, тамо негде на мосту „просећи цвили“; напуштено сироче које у ритама, босоного, гладно и презено улицама гаца; радника који очајан што је без средстава и без икакве заштите, са последњим грошем у цепу свраћа у крчму да утоли свој јад, да би, кад изиђе из ње богати и бесни викали за њим: Пијаница! Пијаница! Види читав ред радника, које су богаташи ради својих се-бичних циљева и рачуна поделили лажним међама, а којима он поручује:

„Чујте, грми из низина
Свет је наша отаџбина!“

Види да онога, „ко украде један хлебац, много тежа казна стиже, него оног — милионе који диже“. Види све то и последњи атом своје умне и физичке снаге прибира и ставља непоштедно у борбу против свих тих неправди, а за нешто боље, правичније и човечије: за ослободилачу борбу пролетаријата, који се тада тек почео да рађа.

За оно време кад је Абрашевић живео и певао: у оној очајној српској литерарној и песничкој пустинији, у којој су се, са малим изузетком, по речима пок. друга Лапчевића, „један за другим низали старо-млади песници, отужни и досадни претставници декаденства, плесниви певци професионалног патриотизма и злокобног шовинизма“, стихови Косте Абрашевића одвајали су се и привлачили на себе пажњу својом свежином, бодрошћу и животом који из њих бију. Његови стихови имају толико живота и снаге да задивљавају и поводе за собом читаве

масе. Упаљени жижак баца све јаче светлост око себе, али неумитна смрт ускраћује му живот и недопушта му да се у букињу расплати. Тако је Коста Абрашевић делио судбину оних многих, који су много хтели и много започели. Његова лира, стављена већ у његовим младим годинама у службу социјалистичког покрета, даје одмах од себе звуке од такве јачине да они продиру у срце лакше и чине утисак већи, него и најбољи живи говор са говорничких трибина. Али баш кад масе почињу да осећају таласе тога силног духовног покрета, и кад се почиње обраћати општа пажња на новог песника, он је већ уморен и силази у хладни гроб. Његовом прераном смрћу српски пролетаријат је изгубио једног свог великог духовног заставника.

Милорад Белић

У Охриду

Родитељи Косте Абрашевића су били родом из Охрида. Отац му се звао Наум, а мајка Сотира. Наум је био ситан трговчић. Путовао је чешће у Елбасан, куповао тамо зејтин и другу робу, доносио је у Охрид и ту продао. Два пута се женио.

У првом браку није имао деце. Био је из добре породице, али ни по чему чувене, сем по томе, што су, ваљда неки од њихових потомака, а свакако не сви, имали по лицу пеге, „абраш“, како се на македонском језику називају пеге, и по томе добили надимак, по коме су их сви знали: Абрашевци: Како је рано остао удовац, а посао којим је зарађивао хлеб, захтевао је да има у кући некога ко ће му помагати, то је брзо решио да се поново ожени. И нашао је себи за жену врло младу и лепу девојку, Сотиру. Сотира је била не само млада и лепа, већ и школована девојка, што је у оно време била велика реткост. А нарочито за женску децу. Венчали су се 1869. У једној од многоbrojnih, malih, дrevnih, већ оронулих, или чувених и тајanstvenih crkava u Ohridu. Дан је био леп, пун пролећње topiline i svetlosti. Sunce је раскошно расипало zrake, a тамо доле бљештало је модрикасто језеро. Чамци су лагано пловили, начичкани девојкама и младићима, а рибари су из својих чунова зналачки распостирали своје мреже, од којих су остајали комади плуте на воденој површини.

Једно што је младожења био удовац, а друго што је и девојка била, као и младожења, из скромне, иако угледне и поштоване породице, и то друга кћер од шест њих, њихово венчање је обављено без велике помпе. Из цркве, после венчања, младенци су се вратили пешице заједно са сватовима, пролазећи кроз тесне ивијугаве охрид-

ске улице са цомбастом турском калдрмом. Пред њима су ишли тупанције и зурлаши. Они су у ствари претстављали једини свадбени „луксуз“.

Наум је био добар домаћин. Није имао скоро никаквог порока у себи. Али је био веома прек и импулсиван. Могло би се чак рећи и груб. Ту своју грубост је често испољавао и према својој породици. А нарочито према својој жени. Но то је највише долазило услед његовог рђавог материјалног стања. Хтео је да се, као и сви његови рођаци, испне на висину, да постане „чорбација“, богат домаћин. Али у тој заиста напорној утакмици, својственој само Македонцима, није успевао. И то га је често доводило до беса. Његова жена му је помагала. Била му је послушна и предана. У њему је гледала и мужа и господара куће и огњишта. Била је тако власпитана да се без роптања потчињава своме мужу; смејала се када се и он смеје, била је тужна, када је и он тужан. Просто се препатала у његову личност. Али, ма колико да је ове патријархалне особине собом понела из своје породице, у њој се ипак испољавала и врло јака индивидуалност.

Била је из познате и угледне породице Наума Точки, који је био Грк по пореклу. Одакле је ова породица дошла у Охрид, не зна се, нити се код куће говорило грчким језиком. Али су себе сматрали за Грке. И Наум Точки, отац Сотирин, као и њен муж, био је трговац, бакалин, добар и поштен домаћин. Имао је шест кћери. Од свих шест сестара, Сотира је била најживља. Била је поред тога и врло интелигентна и изванредно енергична. Жељна знања, жељна науке, она је плакала и наваљивала на свога неуког оца да је пошаље у школу. И сама ова жеља за знањем, сама та помисао из женске главе за школу, толико је особена и значајна за оно време када је у Србији била никла идеја о ослобођењу и еманциповању жене. Сотира је чезнула за образовањем и ослобођењем од мрачне патријархалности и гвоздене и назадњачке традиције у времене, а нарочито у месту, када никоме није било ни на површини мозга ни сама помисао за школовањем женске деце. Без обзира на дух њеног времена, у њеном родном месту, у Охриду, као и у целој Македонији, жена је сматрана као роб; као проста радна снага за кућу, а за мужа само средство за задовољење телесних потреба. Године 1730 жене

је добила право да уђе у цркву, а тек 1810 године Доситеј је захтевао да се и женска деца школују. У педесетим годинама XIX века, када се нису ни мушка деца школовала, Сотира је хтела да закуна на школска врата. Како се ова њена жеља тада схватила, није тешко погодити када се има на уму да је и данас у том крају жена у потпуно потчињеном положају. Али и поред свега овога, њен отац је пристао да је школује. Додуше, морала је Сотира много наваљивати и многе горке сузе пролити, да би свога оца у то мрачно време, када је било и смешно и стидно да женско дете иде са мушкарцима у школу, нагнала да пристане да је пошаље у школу. И то не у Охриду, где су живели, него у Битољу. Али је ипак и са стране оца, иако не писменог, било извесног разумевања и широког схватања. У Битољу је учила неколико година у Грчкој школи. После је морала да прекине, јер отац није имао више новаца за издржавање ван куће. Живахног темперамента, бујне маште, чврсте воље, гипког ума, Сотри је билоовољно и тих неколико година школовања, па да постигне оно што је желела и да се духовно високо уздигне изнад своје средине.

Брачни живот између Наума и Сотире је текао као захуктали поток са кршевите планине, да би му се ова зековитлана снага са висине утишала доле, у равници и разбила у безброј малих поточића. Наум је продужио свој мучан трговачки посао. Мучан у толико, што је раније био имућан, па доцније осиромашio и сада се морао борити да поврати богатство. У овој тешкој борби, која се сводила на борбу за парче хлеба, немилице је трошио своју снагу. Због тога је био често напрасит и груб према жени и деци.

Зато би она, када је остајала сама, и док јој је муж био још у радњи, пошто би свршила посао по кући, села обично у соби поред прозора и гледајући на језерску површину како се у предвечерју прелива у бојама, горко плаکала са марамицом у руци, којом је отирада или задржавала навреле сузе и гушила јецаје. Она је била свесна да Наум не би био овако груб да није сиромах. И да га је та борба за бољи живот чинила грубим и злим. Знала је да он ту борбу води не само за себе већ и за њу, за њихову заједничку кућу. Али, — чому све то, када су тиме

уништени њени ружичасти снови о животу. Пред том гробишћу су исчезли сви њени идеали, које је она у својој бујној и увек раздраганој машти била створила.

И што су више улазили у заједнички живот, Наум је наилазио на све веће тешкоће у борби за опстанак, из које је увек излазио побеђен.

Наум и Сотира су се венчали у пролеће, а следеће 1870 године добили су прво мушки дете. За оца то није била радост, већ једна брига више. А мајка се радовала. Била је срећна, јер ће своју љубав, за коју је била тако способна, да пренесе на свога сина, пошто она није нашла одзива у њеном мужу. И чиме ће у часовима туге да сетеши, а у часовима радости да се весели.

Мајка К. Абрашевића

Сотира је била из породице, која је била издашна у деци. Тако је убрзо добила још једног сина. Живот је текао једнолично. Наум је радио у радњи. А када би му нестало робе, ишао је у Елбасан и враћао се са натовареним коњима. Био је већ озбиљан човек четрдесетих година: кошчат, али прилично слабуњав, округлих испупчених образа, са дугачким, смеђим брковима и танким, увек стиснутим уснама. Тутљив, говорио је само када је морао да говори. Веровао је, да је циљ живота: РАД. И неуморно је радио, није жалио ни труда ни времена, није знао, нити је могао знати, ни за каква животна задовољства, сем за рад. Али...

Кућа им је била поред самог језера. Јутром и вечером слушали су шум таласа, као неко тајанствено шапу-

тање; јутром се из бистре воде рађало сунце, а вечером месец. Мајка Сотира је прала рубље и дечије пелене, док је у земљаном суду на мангalu врио ручак.

29 маја 1879 године Сотира је родила и трећег сина. Био је леп пролетњи дан. Сунце се смејало и његов осмезјак се разлевао по језеру. Залутале птице су летеле над лаким језерским таласима, рибари су сушили своје мреже, жене прале, деца се бућкала, а у вароши по уским ивијутавим улицама текао живот. Жене, рођаке и комшике, окупљене око усамљене породиље, ужурбано су нешто радиле око ње. Пролевала се топла вода, трескали судови, договарање, саветовање, жагор, док је породиља, изнурена боловима, клонула, лежала на постели, бледа, са лако склонљеним очима. Оцу су јавили у радњи да је добио сина. Син! Колика радост за сваку мајку! А отац? Он је примио вест мирис, без радости, као човек који прима, поред много дужности, још једну тешку дужност више. Кроз десетак дана, када се мати опоравила и придигла, обавило се и крштење. Детету су дали име Коста. Здраво, али нешто слабачно дете, са плавом меканом косицом, било је мирно. Али, чим би га мајка почела да увија у пелене и стеже повојима, оно би се стало праћакати и отимати. Као да још тада није дозвољавало да му се спутава слобода! Плакао би дуго, све док се не би уморио и тако изнурен заспао, или док му се руке не ослободе, после чега би задовољно гугутао...

Коста је растао. Није био као његов први брат Риста, немиран; напротив, он се дружио са децом, али се са њима није упуштао у несташлуке. У таквим случајевима би се или уклонио или би са стране посматрао. Када не би имао другога, умео је сам себе да занима. Или би у дворишту, на белом шљунку поред језера, докле су допирали таласи, каменчићима правио разне гомиле и фигуре и посматрао дуго и дуго језерску површину, или би бацао камичке у воду и веселио се колутовима који су се од малих таласа правили. Он није као остала деца која живе поред воде, волео да пеца рибу, већ је кришом узимао од куће хлеб и бацао мрву по мрву у воду и задовољно се смешио када би риба из дубине скочила и зграбила је.

Када је напунио шест година, 1885 год., Коста је ступио у грчку основну школу у Охриду. Те године Егзархиј-

ски свештеници и бугарски учитељи развили су били веома живу и успешну пропаганду за аутономију Македоније. Са систематским планом у Македонији су изазвани стални немири. Тиме је Бугарска хтела да пред Европом оправда свој захтев за „аутономију“ Македоније. У ствари њен план је ишао за тим да када ово издејствује, поступи са Македонијом исто онако као што је поступила са Источним Румелијом. И тако је Македонија постала масан залогај, о који су се отимали Бугарска, Србија и Грчка. Мог турској царству је постепено опадала, те је Македонија упала у онај комплекс питања на Балкану, који се зове: Источно питање.

Дуго се је водила потмула политичка борба око превласти у Македонији. Од тога је народ у Македонији видeo много зла и невоље. Из те борбе је доцније никло Македонско питање, које се провлачи, ма да прикривено, све до данашњих дана.

Коста Абрашевић је до своје девете године живео у Охриду, где се осећало ово време и учио грчку школу. Мајка, која се највише бринула о школовању своје деце, није ове са неким нарочитим циљем дала у грчку школу, већ просто зато, што је била из грчкофилске породице, а и сама је учила у тој школи, па је имала урођену наклоност према Грцима. Отац Наум о томе није водио рачуна. Догађаји из тога доба нису имали никаквог утицаја на Косту. А његови родитељи, нарочито мајка која је била о свему добро обавештена, нису хтели да у својој деци распирају љубав или мржњу према овој или оној страни. И о свему су пред њима ћутали.

Али, ако на Косту, у Охриду, политичке и националне борбе у Македонији нису имале неког особитог утицаја, јер је био још дете, доцније када се духовно развио и формирао, он је из читања и причања своје мајке, дубоко схватио положај својих земљака, те је и на њих, можда више него на друге, мислио када је писао песме и приповетке о угњетачима, тиранима и слободи. Дакле, може се слободно рећи, да побуде за његове песме нису биле само социјално-економске, већ и политичко-националне.

Време је породици Абрашеваца пролазило, али су дани бивали све тежи и тежи. Бакалска радња је рђаво напредовала и Наум је ређе ишао у Елбасан. Међутим, кућа је захтевала све више новаца. Деца су расла, ишла у школу, а тиме су расли и трошкови. Први син, Риста (који је доцније такође постао социјалиста), иако су га као дечка морали гонити силом у школу, завршио је шест разреда основне школе и отишао у Битољ да продужи школовање.

1884 године, родило им се и четврто, женско дете. Није била ни срећа ни несрећа што је — женско дете, јер су се нашли пред још једном тешкоћом: још један живот више! Оца је све чешће обузимала љутња. Свака га је ситница дражила и као да је сам тржио повод да плане, да виче. Сотиру је то ужасно болело. Али је ћутала. Чим би се он уклонио и отишао у варош, узела би Косту који се увек поред ње налазио и са сузама у очима стискала би га на груди. Са њиме би дуго седела поред оног истог прозора где је некада била сама са својим болом и мислима, и без иједне речи гледали би заједно како се пенуше језеро, слушали жубор таласа испод прозора и лагано покретање округлог и белог шљунка, у који је вода ударала. Осећали су, без речи, без мимике, скоро једно исто. Мајчина и детиња мисао као да су се стапала у једну. Обоје су жељели ватрено: Мир, Светлост и Слободу! Иста мисао, исто осећање, иста тежња гонила их је да се уздигну изнад овог тако прозаичног света. Коста би тек одједном као у неком заносу говорио:

— Нано, погледај ове птице како падају на таласе, да би поново још у већу висину узлетеле.

— Да, синко — одговорила би му мајка.

— Да ли волиш да будеш птица?

— Волим.

— И ја. Ах, нано, да сам птица, летео бих свуда, широм целога света; узлећео бих у висину док ме крила носе. Летео бих до сунца, до месеца, видео бих звезде; летео бих заједно са другим птицама, али ја бих се пео на највећу висину, да будем слободан, нано, слободан, а тамо је дивно... тако дивно...

Мајка је ћутала. Њен укочен поглед је тонуо ка неком удаљеном месту на језеру, док се Коста у заносу, одушевљавао. Он је имао особине своје мајке. Зато га је

она много волела. Она је у њему осећала себе. Све њене одлике, и психичке и менталне, биле су усађене у њега. Чак и телесне. Имао је мекану плаву косу, очи плаве боје која је прелазила у сиву, које су дубоко и продорно жариле испод натсвођених већа — баш као његова мајка. Озбиљан, стиснутих, танких усана, као да је њима задржавао своју бујност, да не плане. Чело високо, једро, слепоочнице испупчене, тако да је горњи део главе изнад лица, чело са слепоочницама, одавало јаку мисаоност. Но, Коста је још дете, мали, неразвијен. Оно што се сада може код њега да примети, што пада у очи, јесте његова осећајност; која је прелазила у једну до суза дирљиву болећивост; затим, подобност да размишља. Био је живахан, али та живахност није долазила због дечјег несташлука, већ услед темперамента, који је као пламен буктао у њему, али који је он могао, још као дете, да укроти и стави у склад са својим хладним размишљањем. Са децом се радо играо, али сам игру са њима није тражио. Био је сам себи довољан. У игри није тражио првенство, нити се трудио да свој ауторитет намеће другима. Имао је осећај колективности, као јединка се претапао у заједницу, иако је својом јаком индивидуалношћу од својих другова отскакао. Школу је марљиво похађао, у клупи је мирно седео и није се сам истицао.

Мир и усамљеност је необично волео и зато је жељео често да се чамцем отисне на језеро, или пак, када му то не би дозвољавали, седао би у корито и рукама као велслима би запловио. Кроз бистру, провидну воду посматрао је како се рибе у дубини праћакају или шевар, у густим цбуновима на дну лелујао, у којима се дугачке јегуље мигољиле.

Дани су пролазили и Коста је завршио и други разред основне школе.

Још није осећао борбу своје породице за живот, коју ће доцније осетити и то ће га страшно мучити. Био је још спокојан и безбрижан.

Али — назирало се, да у Кости нешто превире, да се нешто кристализира и да ће се ти кристали ускоро заблистати.

Семе, бачено на бујну земљу, брзо клија и брзо сазрева.

Наум је радио неуморно. Ван куће се грбио, а у кући беснео. Тада бес, као што смо већ нагласили, није био израз неке мржње према својој породици, већ одушак оних мука, које је узалуд трпео.

Године 1887 изгледао је смиренiji и замишљениji. И ћутљив, шта више благ. Своје четворо деце је покаткај и миловао, а са женом се разговарао. Код куће је остајао дуже, но што је дотле уобичавао. У Елбасан није више ишао. Колонијалне артикле није набављао. Час би излазио на шљунковито двориште пред језеро, које се сваком и увек тако великолично указивало пред очи; час би ушао у кућу. Нешто је премиљао; нешто решавао. Излазио је у варош и убрзо се враћао. Сотира је ову промену приметила, али је стрпљиво и бојажљиво ћутала. Она га је разумевала, саосећала и жалила. Није хтела да руши ону благост свога мужа коју је сада изненада показивао. Знала је да то мора нешто да значи. Али шта? Она је чекала. Сотира је сада у њему видела ратника који у борби није могао да победи, те се сада, скрхане снаге, повлачи да предахне да би са новом снагом ушао у окршај. Као тигар који спрема нови, последњи скок.

Имао је амбицију, али не ону која доноси славу и тријумф, већ кору хлеба. Међутим, околности су биле јаче од ове његове тежње. Најзад је увидео да његова трговачка каријера нема изгледа на бойкот, бар у Охриду.

— У печалбу! говорио му неки глас из даљине.

— У печалбу! — понављао је Наум.

У то време, поред свих оних покрета у Македонији, поред свих оних политичких тежњи, Турци су вршили економски притисак и монополисали све важније изворе прихода, а да би то постигли, вршили су насиља, не баш у великој мери, али ипак многи су бежали у Србију. Истина, Хатишерифом од 1830 год. створена је велика олакшица у Србији, јер је сељак био ослобођен турских спахија и тиме је срушен цео спахијски систем, који је претпостављао ропство.

Док је у Србији, колико-толико овим Хатишерифом ублажено тешко економско стање, у Македонији се спахилук још осећао.

Услед тешких прилика, деца Наумове сестре, два брата, још као дечаци, са једним караваном, побегли су у

Србију и дошли у Шабац. Ту су почели да раде. Временом и непрекидним радом стекли су мало новаца. Тим малим капиталом отворили су кафану и самостално почели да раде. И Наум је увидео да у Охриду не може више опстати. Једнога дана, док су деца била у школи, он је стајао дужо поред прозора, а поглед му падао на сива брда Горице, тамо преко језера. Било је светло пролећње јутро. Сотира је спремала кућу. Он се одједном окренуо, погледао је и као снебивajuћи се, позвао је тихо и узбуђено.

— Сотира!

Она је тај шапат јасно чула, као да га је очекивала. Био је тежак моменат.

— Ево ме, одзва се она, као да ништа не предосећа.

— Сотира, ти се много мучиш, али и мени није лакс. То ти верујеш, је ли?

— Не, Науме, зашто се ја мучим! Ти се мучиш, мени је са децом код куће добро.

— Ја више не могу овако. У Охриду за нас више нема хлеба.

— Него? загрину се Сотира.

— Него... понови Наум и спремао се да гласно чује оно, што је мислио и одлучио.

— ...идем у печалбу! Ти ћеш остати овде у Охриду. Чуваћеш децу, Климент ће ти помагати код куће, Афродиту ћеш пазити, а Риста и Коста нека иду у школу. Немам новаца да и вас поведем одмах. Дућан сам већ продао. Идем у Шабац. Слађу вам колико могнем. А доцније ћу вас позвти, ако буде пошао посао...

Говорио је тихо, а дах му се често заустављао. Сотира га је слушала. Можда би и она нешто рекла, али се бојала да он не прасне.

Кроз неколико дана је отпутовао.

Пре но што је кренуо из Охрида, Наум се у овој својој тешкој неприлици обратио био својим сестрићима у Шапцу. И они, видећи да му је помоћ потребна, позвали га к себи да с њима заједно ради, а доцније су и њему кафану отворили. И тако је, после годину дана рада, затим помогнут још новцем од својих сестрића, постао кафенија, газда једне мале мрачне, оронуле гостионице у Шапцу.

Мајка је са децом и даље у Охриду живела и чекала. Коста је већ у трећем разреду основне школе. Тада му је било девет година. Мирно, послушно дете. С времена на време, отац је слава новаца, колико да му се породица пре храни, очекујући сваког дана његов позив. За њих је тај позив значио спас.

Најзад, у лето 1888 године дође позив. И они сви кренуше за Шабац.

Путовање је било тегобно. Ишло се коњима, караваном.

Коста је плакао, кришом, да га нико не види. Било му жао језера, лепих штетњи по њему, врелог сунца, белог и округлог шљунка у дворишту, дивних јутара, чаробних вечери, месечине, шума таласа... све се ове чари биле утиснуле у њега и створиле један склад, један раскошан храм са дивним, драгоценним украсима. Тај се храм сада напушта и руши... Као да је у души осећао то разоравање; болело га, кидало, ударапало; као да је слушао како се са потонулим треском ломе и стропаштавају кристални стубови тога храма.

Док су неки људи паковали њихове ствари у кући, он је, скривен, између коља, на једном камену изнад саме воде, у дворишту, плакао. Очи пуне суза су упирали у једну тачку глатке површине, док му је сенка згуреног тела тонула у воду и дрхтала, а језеро као да је болно шаптало:

— Не заборави ме!

Његова песничка природа је могла да прими безбрз оутисака, а они да створе један комплекс осећања, који ће доцније бити ризница за његова надахнућа.

Караван је кренуо.

Клепетуша на предњем коњу пригушено и одмерено је ударада, а у његовим се ушима још чуо онај уздрхтани шум пенувавих таласа са Охридског језера:

— Не заборави ме!

Идеје у другој половини XIX века

„Из пепела мученика
Изникнуће диван цвет:
То је ново поколење,
То је диван — нови свет!“

К. Абрашевић

Караван је полако одмицао. Пут је био дуг и тегобан.

Коњи натоварени денковима, у којима су биле упаковане најпотребније ствари и конопцима чврсто везани, један денк с једне, други с друге стране, одмерено су корачали. Између денкова, као усађена стабљика, седела је Сотира, пред собом држећи малу Афродиту; на другом коњу заједно, један иза другог, Климе и Коста, а на трећем сам Риста. Поред каравана, чији су остали коњи били натоварени робом, пешачиле су кириције, у опанцима, са дугачким моткама у руци, којима су гонили коње.

Када су после неколико дана напорног путовања, уморни и изнурени стигли најзад у Шабац, и када су се сви нашли на окупу, цела печалбарска породица је брзо прионула на рад. Наум као газда кафане, његова жена као куварица, синови као келнери. Почетак је уливао наду. Ту су им се родила још два сина. Тако их је сада било пет синова! Посао је био отпочет са вољом и трудом, али после неколико година, Наум је умро, скршене снаге и неостварене тежње. После његове смрти, брига о породици пала је на Клиmenta. Он је отпочет посао продолжио, али скоро се створила сваћа између њега и његових рођака који су Науму отворили кафанду и били им финансијери. Неспоразум је ускоро искрсао око прихода. Климе је хтео пословну независност. Због те сваће су, доцније, прешли у Београд.

Смрћу Наумовом, исчезла је нада на бољи и лепши живот. Она два детета рођена у Шапцу, умрла су. Риста, Климе и Коста треба да издржавају мајку, своју сестру и себе. Риста као најстарији, хтео је да сврши школу и на тај начин да дође до средстава за живот; Коста као најмлађи био је већ отпочео школу, а и слабог је здравља био. Тако је остало да Климе сам буде хранитељ и заштитник породице. И продужили су живот у овој малој вароши, у Шапцу, без наде на нешто боље.

Коста је у Охриду свршио три разреда основне грчке школе. У Шапцу му те године нису признати и морао се уписати у први разред основне школе.

Једнога јесењег дана, када су сва деца, после летњег одмора, поново се сакупила у школи, закуцао је на врата један плав дечак, у старом, окрпљеном и чистом оделу. У руци је држао згужвану капу, а мекана коса му падала на чело. Час је био отпочео, ћаци су били у клупама. Дечко је полако отворио врата, пажљиво их затворио, а затим се окренуо и пошао ка катедри, слободан и озбиљан. Ђаци су га осматрали радознalo, а овај непознати, нови ћак је приступио право учитељици.

То је био Коста.

Мајка, отац и браћа су били спречени послом и он је морао сам да се упише у школу.

— Шта ћеш ти, мали, овде? — упитала га учитељица.

— Дошао сам да се упишем.

Учитељица је била изненађена и није могла одмах да схвати шта хоће овај дечак, који овако сам долази. Његова сиромашна спољашност и слободно држање забунили су је. Затим, он је био старији дечак.

— Колико имаш година?

— Девет.

— Одакле си?

— Из Охрида.

— Како се зовеш?

— Коста.

— А презиме?

— !?

— Име ти је Коста, а како ти је презиме, поново га упита учитељица и помилова га по глави да би га ослободила.

— !?

— Како се зове твој отац?

— Наум.

— А како га још зову?

— Наум Абраш.

— Абраш?

— Јесте, Абраш, ја сам од Абрашевци!

— Значи, рече као за себе учитељица, Коста Абрашевић.

И то је презиме Кости остало. Јер он није знао шта значи на српском „презиме“. Његова су браћа носила презиме Христић, а Коста: Абрашевић, по надимку, којим су звали њихову породицу у Охриду.

То је било 1888. године. Основну школу је завршио са одличним успехом, не само за то што се у њу уписао са већ завршеним три године грчке школе из које је доноeo солидно знање, јер је Коста био темељит ћак, него и зато што се брзо духовно развијао. Он је од својих другова високо отскакао, тако да је Кости често пута било досадно да долази у школу и да слуша увек само оног што је већ напамет знао. Остали су се мучили да савладају школске лекције, а он је читao књиге или молио своју мајку да му прича приче. Сотира је, својом маштом, која је била још свежа и бујна и поред свих оних недаћа које је преживела и у којима је још живела, умела лепо да приповеда. У часовима одмора, Коста би се завалио у мајчино крило, као некада у Охриду, поред прозора, са којег су заједно гледали птице на језеру, — и она би му причала.

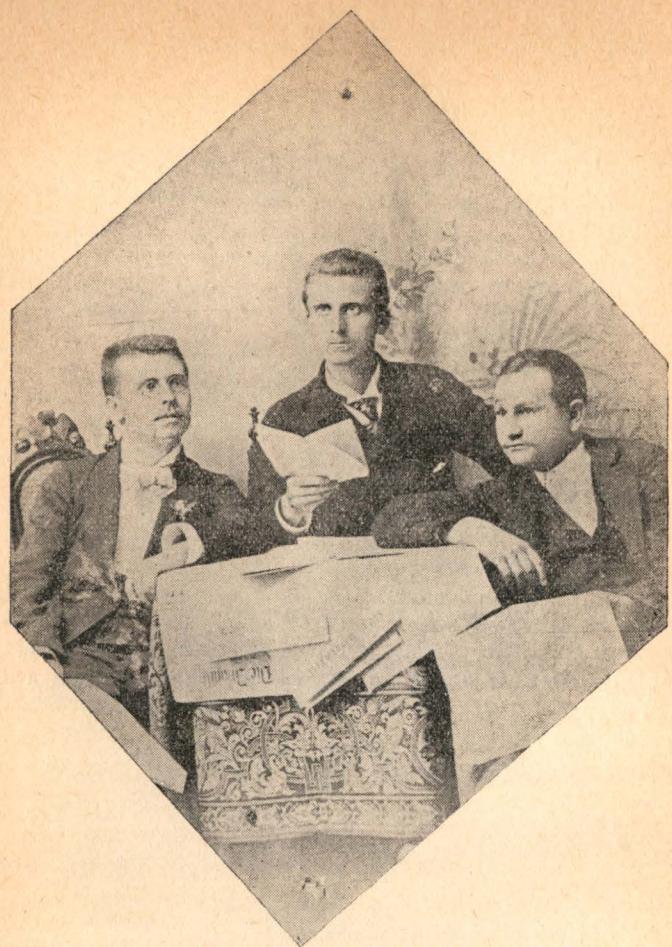
Када је основну школу завршио, 1892. године уписао се у гимназију. Имао је тринест година, али су му већ те године давале велику озбиљност и велику зрелост. Није се више заносио причама. Читao је књиге. Жеља да што више сазна била је неодољива.

Коста је био пробуђен.

Као што пупољак пуша у цвет чим се зором појаве сунчани зраци, тако се Кости указао широки хоризонт пред очима чим је његов дух почeo да сазрева.

У то време Европа је личила на казан у коме кључа. Њоме су почеле завлаћивати нове слободарске идеје које су изазивале огромне социјално-политичке промене.

Србија се пре седамдесетих година XIX века борила за независност и самосталност, а после се трудила око

К. Абрашевић (у средини) са својим друговима

унутрашњег уређења и око ослобођења још неких својих крајева, што је постигла тек доцније. Идејни таласи из Европе до ње још нису допирали. Она је сва била заокупљена национализмом.

Коста није био равнодушан према новим идејама и револуционарним потресима у Европи, који су све јаче запљускивали малу Србију.

Он је са великим пажњом пратио догађаје у Русији, Француској и Немачкој.

У Русији се још од 1860 год. стварало једно духовно стање које је значило буђење из мрачне прошлости. Вал слободе, после Кримског рата, захватио је цео руски народ. Почела је борба не само за економску слободу, већ и против политичког тлачења и интелектуалних стега и предрасуда. Велики књижевници Толстој, Достојевски, Тургенјев... читава плејада способних и напредних људи у својим делима бране народ, величају слободу личности и мисли, траже преобретај друштва, проповедају природна начела о праву на живот, праву на рад и праву на слободу. Ова су човекова права дата њему не земаљским прописима, него природним законима. Од прошлости су се згражавали и свима су очи биле уперене у будућност. Веровало се да ће се на рушевинама прошлости сазидати гранитна кула будућности. У исто време, у шездесетим годинама, осетио се и кооперативни покрет; покрет, који је тежио да се радници удруже и да удруженим радом и снагама извођују своја права. Из овога је покрета избио на висину Чернишевски. Он је писао, говорио, проповедао. Створио је новог, бољег човека. „Нови људи сматрају рад као апсолутно нужан услов човечјег живота и у томе је главна разлика између старих и нових људи. Њима је неопходно нужна храна, да утоле глад, нужан им је сан да се окрепе, а рад им је нужан да сачувају, ојачају и развију снагу мишића и нерава“. Али, Чернишевски је био оптужен као бунтовник и упућен да робује у сибирским рудницима.

У Француској се такође осећало врење. У овој земљи са народом код кога социјални инстинкт кулминира, појавиле су се нове идеје. Године 1840 први пут се чула у јавности реч: „социјализам“. Ова нова идеја је масу заносила. Кроз неколико година чули су се покличи: „На барикаде!“ Овај се револуционарни талас распростирао Европом. Као у Русији, и у Француској се појавио кооператизам. Ови таласи социјалних покрета се нису задржали само у Француској, већ су прешли њену границу и запљуснули друге народе...

Немачка није остала недотакнута овим покретом, али та борба за економску слободу и социјалну правду није

овде дошла до бурног изражаваја. Такав је менталитет и психа Немаца.

Овакво је било стање у државама које су кроз неколико година вршиле утицај на Србију.

Србија није била капиталистичка држава, већ сељачка, земљорадничка. Имала је деведесет процената сељака. Ми немамо ни грофове, ни контове, ни бароне, ни лордове. Зато борба, која се у ово време имала повести, морала је ићи другим правцем, но што је она ишла у другим земљама. Тада је показао Светозар Марковић.

У Србији се стварно политички почело живети и мислити тек око половине деветнаестог века. Прве политичке партије у Србији су били т.зв. централисти и аутономисти. Од 1858. год. појавила се либерална странка, која се доцније распала у две групе: на десничаре и слободоумније људе. Године 1870. јавља се социјалистичка струја Светозара Марковића; затим, 1881. г. Народна радикална странка, Српска напредна странка и Народна либерална странка. А тек у двадесетом веку су се образовале још неке странке, међу којима и Српска социјална демократија, (27. јула 1903. год.), одакле је потекла она Група великошколаца социјалиста која је издала прву збирку песама Косте Абрашевића.

Реакција, која је захватила целу Европу после угушења револуција од 1848. год. чији су центри били Париз, Берлин и Беч, осетила се и у Србији. Политичко стање је било тешко. Цензура је била врло строга, да је почела и невине, забавно-културне листове и часописе забрањивати. Када је у то време забрањен и лист „Шумадинка“ Љубе Ненадовића, Шапчани су црквеним звоном огласили да је „умрла правда у Србији“. У Србији у то доба не само да није било слободе, већ ни сама та реч није се смела написати.

Омладина седамдесетих година је била пуна идеала. Нов дух, заталасан и са Запада и са Истока, натапао је млада срца. Створено је ново доба, а за то ново доба требало је изградити и нове, боље људе. Читали су се, управо гутали писци социјалистичких и економских дела, а природне науке су служиле као основа и аргументи социјалних тежњи. Србија је у то време била неписмена. Године 1866. на хиљаду становника долазило је свега 42 писмена човека. Није било ни изворних, ни преводних де-

ла којима би утолили своју неодољиву жеђ за науком ови млади „нови људи“, како су их звали. Зато су се учили страни језици: руски, француски, енглески и немачки. Изреверса народне библиотеке из тога времена, види се, да од 180 ондашњих великошколаца, само један није знао ниједан страни језик. Није био редак случај, да један омладинац зна неколико језика. И читало се, учило се, размишљало се. Често су се састајали и на тим другарским скуповима се дискутовало. Ни једно дело није прочитано, а да није било пре тога и продискутовано. Јер су веровали да без науке није могао бити остварен друштвени препород. Иделизам је њима био главнији и потребнији но хлеб. И прекори старијих и батине родитеља и претње власти и глад, — све ово није било довољно јако да их одвоји од њихове тежње и угushi њихову жудњу. Идеја им је била светиња, суштина и циљ живота.

Као први практични социјалисти у Србији, који се истакао у јавном раду, може се сматрати Живојин Жујовић. Али, иако социјалиста, он није спомињао класну борбу, која се у његово време водила у цеој Европи. Јер друштвених класа тада у Србији није било. Жујовић је само наговестио социјализам у Србији, као прва ласта пролеће. Клици правог социјализма пренео је у Србију Светозар Марковић. Додуше, данас се сматра да је његов социјализам био утопистички, али Марковић ипак остаје као једини човек који је стварно покренуо читаво једно поколење да мисли и ради у томе правцу. Он је наш непосредни претеч социјализма. Появљује се у прави час, када је Србија патила од зеленаша и немаштине и када је почело опште духовно буђење.

Пера Тодоровић о тадашњој Србији каже: „...1870. г. влада у Србији династијашка разузданост; народ запуштен у сваком погледу; књига и новина скоро никаквих; све партије растурене; жандар, потказивач и неповерење пре крили Србију; партија радикално-демократских никад и није било; о социјализму се никад није чуло“.

Зар може бити погоднији моменат за Марковићеве идеје о преуређивању сваког стања у Србији, но што је био овај?

Колевка социјализма је у Западној Европи, али он у Србију долази преко Светозара Марковића из Русије.

И код нас су се почели стварати „нови људи“, само што су се они разликовали од нових људи Чернишевскога. Они су били прилагођени нашим приликама, нашем менталитету, нашој психи. Тада је извајао Светозар Марковић. „Нови човек“ не трпи неправду и лаж; он је збацио са себе прошлост и традиције, ослободио се свих друштвених конвенционалности; ослободио се и своје личности, за њега, он као јединка не претпоставља у снази ништа, а у колективу се утапа и само у њему претставља стварну вредност. Размишља слободно, без икаквих предрасуда, „...подигао се у висину чисте мисли и вишега морала“ и зато рад и осећања колективности претставља извор среће целог човечанства. Из егоизма се прелази у алtruизам. Нови човек је филантроп, Економске, природне и социјалне науке постају једине науке од којих човек може имати стварне користи. Друге науке уводе човека у заблуду. То се осећа и у литератури: „старе романтичарске идеје изгледале су сасечене до корена, ћаци не само са Велике школе, но и делимично и из Богословије и Војне академије у велико су ушли у идеје целокупног духовног и социјалног ослобођења“.

Из поштовања ових наука, произашле су две компоненте, које су биле у духу нових идеја и тадашње српско друштво извеле из мрачног патриархализма и његових стега, које су само кочиле напредак. То су феминизам и схватање вере у оквиру природних наука.

Пре седамдесетих година жена се третирала онако, како се третирала на истоку, у Азији: као роб, као срество за утишавање сексуалних страсти, као посланица. До 1730 год. њој се забрањивало да у цркву уђе, а тек 1810 г. Доситеј тражи да се и женска деца школују. Јер је само онај народ просвећен и цивилизован, чије су мајке просвећене и цивилизоване. У мајкама лежи будућност нације. Она од свога тела, кроз своју душу и кроз своје срце, даје народу живот. Светозар Марковић који је створио феминистички покрет, борећи се за слободу жене, овако формулише своје захтеве: „...хочу да између човека и жене увек буду чисти, нежни, братимски и сестрински односи, па били они у полним односима или не“.

Друга компонента масовног, духовног буђења Србије седамдесетих година, поред феминизма, било је схватање вере у сквиру природних наука. Коста је, видећемо,

обе ове компоненте разумео и примио. „Превласт природних наука над свима манифестијама љутскога духа, значи уношење разума и истине у љутски живот и од победе научних истине до којих је дошла нова природњачка филозофија, зависи какав ће бити сав будући живот човечанства“. Пошто вера није могла ићи у раскорак са циновским напредовањем човека, под светлошћу науке, морале су дрогме вере нестати, као капљице росе под сунчаним зракима. Тековине у науци, а заблуде у религији учиниле су да се више верује разуму, него богу.

Коста Абрашевић је потпуно схватио тај нови дух. Уместо, као млад човек и као дотле сви песници који су били јачи таленти но он, да пише љубавне песме, да опева љубавне патње и јаде, или да уздише за лепим очима и сочним уснама, он је свој богодани таленат и своје перо посветио оним идејама које су све јаче почеле да освајају цео свет, а које је Светозар Марковић и код нас пренео. И док се је Светозар, са својим следбеницима неуморно старао да и код нас оживотвори своју социјалистичку мисао, дотле је Коста из једне ниске кућице на крају Шапца, својим песмама величао ове тежње и давао им крв и душу, тело и осећања, да би имале јачи и пунији живот.

У потпуно неразвијеним економским, политичким и културним приликама, које су владале у Србији, и када су напредне социјалистичке идеје, по речима М. Белића, код нас биле тек на помолу, Коста Абрашевић улази стварио тек у живот у коме, на жалост, проводи врло кратко. Али у толико у колико ће у њему пробавити, биће довољно да прими све одлике, којима се карактерише тадање време, као и наша далека будућност са свима својим новим стремљењима. Он је својом високом интелигенцијом, финим осећањем и јаком моћи запажања, био прави фонограф на чијој се плочи упечатила слика ондашњег времена и ондашњих људи. Али и визионар далеке и срећније будућности.

Живот тече... и улива се у смрт

Шта ће њима твоје сузе?
 Виде л' помоћ ко од плача?
 Њима треба, слушај душо,
 Треба свести, воље, мача.

К. Абрашевић

Печалбарска породица, без домаћина, живела је у Шапцу мучно. Тамо, на крају вароши, у једној малој кућици, становала је Сотира, као удовица, са синовима Ристом, Климентом и Костом и кћерком Афродитом. Риста је у Шапцу продужио школу, али када није био у ученици као ћак, био је у кавани као келнер, заједно са Климентом, који је био и даље хранитељ целе породице.

Коста се уписао у гимназију. Имао је тада тринест година. Уредно је похађао предавања. Старији од својих другова, јер му нису признати три године грчке школе, висок, озбиљан, седео је у последњој клупи. Неприметно је улазио на час и неприметно излизио. Увек замишљен. Није тражио другова, али када му који приступи и проговори коју реч, налазио би у њему срдачно другарство и особиту предуретљивост. Налазили су у њему нешто драгоцено: искреност, топлицу и душевност... На часовима је био миран, али не и пажљив. Његове су мисли увек лутале негде далеко и налакћен на клупи, замишљен, покаткад би се тразао жајнуг болом који су му мисли на-неле. Узлетеле мисли и пробуђена осећања нису му до-звољавала да обрati своју пажњу на предавања. Све што је могао при том да учини јесте, да се савлађује и да седи мирно у клупи. Знао је да у школу иде да стекне знање, али је она ипак за њега била калуп који стеже и не да да размахне силином својих жеља и тежњи.

Косту је прво обузела чежња за завичајем; када је сазнао како се његови саплеменици тлаче и какав политички хаос влада у његовом завичају, чезнуо је за слободом свога краја, а ова се чежња претворила доциње у чежњу за општу слободу, за слободу целог човечанства. Затим, осетивши своју јужњачку крв, која пали жиле, обузима га љубав и она га толико загрева, да тражи одушке и пише песме. Најзад, у својим зрелијим годинама, посматрајући живот око себе и друштво у коме је, увиђа сву неправду и неморалност која избија из њих, — јавља се у њему критички дух који га доводи до сазнања, да се друштво мора преуредити или очистити, да би се живот олакшао, улепшао и био срећан за све људе.

Оваква је била Костина мисиона еволуција.

Шабац је у то време био мала варош, али ипак жива. Привредни живот је био колико толико развијен а и политичка деловања су се осећала. Шабац је унеколико могао служити као политичко прибежиште: ко није могао у Београду да врши политичку акцију, долазио је у Шабац. Напредни адвокат Јован Алавантић дошао је у Шабац с намером да покрене један социјалистички лист. Обратио се социјалистичкој групи у Београду да му она препоручи једног редактора. Послали су Миту Ценића, познатог социјалистичког пропагатора. Заједно, Алавантић и Ценић су почели да инсталишу штампарију у Шапцу, али су брзо од власти откриви и спречени; шта више били су изведени пред суд и осуђени на робију. Иако је то било 1875 год., ипак ово значи, да је у Шапцу био погодан и припремљен већ духовни терен за овакав рад. Иницијативом, коју је био дао Ценић, организована је у Шапцу „Радничка касина“. Шабац је имао и своје новине и преко њих је био обавештен о свим политичким акцијама. Као у целој Србији, у Шапцу се водила жучна политичка борба напредњака и либерала противу радикала. И у Шапцу се, утицајем из Београда, осећала династијашка затуцаност, политичка разузданост и социјалистичка борбеност.

Коста је читao новине, наше и стране, и прatio редовно ток политичког живота. Династијашка борба је и њега довела на поприште и тим поводом он је написао једну песму, пуну осуде и пророчанства, против Обреновића. Али ток и пулс живота он није прatio из новина,

већ га је осећао непосредно из живота. Он је скоро увек, када није морао бити у школи и када је желео да се одмори, долазио у кавану где су му брат и мајка радили. Ту, за каванским столовима, у разговору са људима, могао је да дозна оно што није налазио у новинама.

Уосталом, није било неопходно да Шабац има бујан живот, па да то потстрекне Косту на размишљање, на рад, на стварање. Да је имао неког потстицаја, можда би јаче дошао до изражaja, за оно кратко време колико је живео, али никошто не би остао незапажен или угашен ако га не би имао. Он је био као вулкан са отвореним кратером: кад-тад лава је морала куљнути.

Читao је, непрестано је читao. Књиге је узимао где год је на њих наишао: из ћачке књижнице, из Радничке касине, из приватних кућа, од другова, од свих, али није куповао, јер није имао пара. Оно што је његов брат заједно са мајком, помогнут покаткад и Ристиним радом зарађивао, употребљавало се за исхрану целе ове усамљене породице. Али, књиге су за Косту биле неопходна и најсушна потреба. Он их је грозничаво тражио и грозничаво читao. Читање му није била само страст, него средство да утоли жеђ за сазнањем.

У прве своје песме уносио је осећање на свој завичај, чежњу за својим родним крајем и жељу да се врати у Охрид. Није могао да заборави свој дом, шљунковито двориште, језеро... сунчане дане, месечеве ноћи, шетње чамцием, шум таласа... Ово осећање било је у њему тако јасно и пластично, да му се чинило, да има у себи, поред свог сопственог живота, још један живот, живот ових успомена. Прва његова песма, коју данас имамо оштампану, јесте песма чежње за завичајем. Написао ју је у својој тринаестој години. Почеко је да пише још раније, у основној школи, али су те песме биле или приче његове мајке сложене у стих, или врло наивне, детињске жеље. Те је песме сам уништио, као што ће доцније уништити и неке своје врло нежне и топле љубавне песме.

Коста је био осећајан и сећање на свој родни крај, од којег је сада тако далеко, стварало му је бол. У усамљеним часовима мисли на њега. У машти обнавља некада преживљене часове и у својој бујној уобразиљи, путујући лађом у свој завичај, који чека да га поново прими у

свој топли загрљај. Коста, узбуђен, усхићен, хита лађу да би што пре стигао. Чини му се да све оно што се креће, жури у свој завичај. У часовима, када је сањарио, у том је заносу, болно и чежњиво, дрхтавим и полуотвореним уснама, узбуђено, скlopљеним очима, као да некога моли шаптуја:

„Плови, плови, моја лађо,
Плови брже, хај!
Однеси ме право у мој
Мили завичај!“

Али, Коста никад више није видео Охрид.

Код свих песника, у времену њиховог стварања, неизбежан је један елеменат. То је љубав.

У песнику преовлађује емоционална диспозиција и пошто је љубав најјача емоција, она неизбекно постаје извор за стихове.

Коста је волео у петнаестој години.

Године 1894 гимназија је прослављала Св. Саву. За Косту су у школи сви знали да пише песме. Нарочито после овог случаја: на часу, док је наставник држао предавање, Коста, као и увек, седео је у последњој клупи мирно, налакћен и дубоко утонуо у мисли. Наставник је говорио. Одједном, он примети како Коста нешто грозничавом брзином пише. Његови су га другови истицали, а и сам је професор у њему видио ретке особине. Зато му је Коста, који је дотле мирно, скоро равнодушно седео, пао у очи. Професор му се неприметно приближио и узео хартију. Изненађен, Коста је устао и још у оном узбуђењу са којим је писао, савлађујући се, мирно посматрао. Очи су му племтеле. Чекао је. Професор је читao. Ђаци су такође чекали. Сви су упали очи у професора и Косту.

— Шта је ово? Зашто не слушаш предавање?

Коста је погнущао главу и ћутао.

— Добро, седи, видећемо.

Професор је ипак разумео Косту, не као ћака, него као човека који може слободно да мисли и осећа. Стрпао хартију у цеп и изашао љут.

То је била у ствари песма у коју је Коста унео грубу алузiju на тадашње политичке борбе. Било је забрањено

да се тиме баве и средњошколци, па ипак, он није био кажњен. А некако одмах после тога одредили су га да рецитује на Светосавској прослави.

Песнице
Прву оућ Србије

Нек' се овај вијек горди под свијетом ћедовима!
Он је ера битих стварица будења и доследника,
Да се осам душанаца ујдан пох пужихаше
Из покљубе белогоче и па земљи поклауче:
Наполеон, Нарве, Бахер, Риц Веландсон и
Каролине, вис тијунац, и Шварценберг ^{Суворов},
Старији је, ствара земка, славот дојен људиши,
И земљу им за подриште, где се дре, најпагасај.
Из огромна величкога паруја чуда тијудно није,
Из величкога пародина геније се он једно вије;
Обде му је то човику тешкуја да је славнији друму
Али пријујуја душни вјенец, да и ту Краси главу сајуј.
Сви пристопе па оућ дјеху... и чуда довој величкиме;
Домај парод, крснат земај, а варварске капуџе
Из примијујују Срба довој, домујујући срдцејујујују!
Ево штајај десетиника! Даде Србу стотицја града,
Из вишештвја објединујуја у жијија најснајајујуји!
Сарајска истогнога пред борбен се музичијаји;
Борбен су се србске музиче са вишештвјом отојији
Из Ђорђа се стамобајује, крвотечијајуји.

Абрашевићев оригинални рукопис (препис Његошеве песме посвећене Карађорђу)

У препуној сали, пред високим гостима, својим професорима и друговима, он се, увече, на дан прославе, попе на подигнути подијум. Био је обучен у скромно, али чисто

одело, са дугачким панталонама и црвеном машном око врата. Иако је био ученик трећег разреда гимназије, био је већ младић од петнаест година, озбиљан и сувише за свој узраст. Није се збунио када се нашао пред очима толиких гледаоца.

Одмереним тоном и гестовима изговорио је стихове. Саживљавајући се са садржином песме и идејом аутора, он ју је у свима њеним танчинама репродуковао.

Песма је била средњошколска, са неком сладуњавом, познатом, укалупљеном и конвенционалном садржином. Ипак рецитација је добила аплауз. Одушевљење је било искрено, можда не толико песмом колико симпатичном појавом самога Косте и његовом интерпретацијом.

Међу оним многобројним очима, које су биле упрте у Косту, налазила су се два ока која су га са пуно жеље посматрала. У тим очима налазило се више топлине, више жара но у песми и гласу Костином. У ћаком колу, које је после програма засвирано, играо је и Коста са својим веселим друговима. До њега се ухватила једна врло млада, лепа црномањаста девојка. Погледи и речи су се измењали. Једно другом су се приближили и срца су им јаче закучала, а нека милина струјала је жилама. Коста је осећао пуноју, јачину и силину своје младости; осећао њене жеље и захтеве.

Огњиште, пуно живе жеравице одједном се разбуктало!

Тада он пише песму „Младост“, која је пуна младаљачке топлине.

„Док младост бујна траје,
Нек се пева,
Нека младе груди врело
Миље загрева;
Нек се не зиша за никакве
Боле, јаде;
Нека сваког крпе топле
Жеље, наде.
Нек се оре песме лаке
Крај пехара
Нек се љубе цуре дивне —
Пуне чара.

Хај, по мору, бурно жиће,
Нек се креће,
Пуном сласти, пуном миља —
Пуном среће.
Нека плови на пучину
Усред миља!
Тамо песма бујну младост
Благосиља.
Песма гони боле, јаде —
Бриге мами,
У радости нек младости
Теку дани!...
Јер кад једном старост дође,
Седе власи,
Место пехар слабу руку
Штака краси;
Када лахор седе власи
Залелуја,
И смрт тихо тек запоје:
Алилуја.
Кад дрхуја нога вишке
Гроба стане —
Кад жалости тешка врела
Сузу кане,
Кад над гробом песма јекне
Тужно, ти'о —
Збогом жиљу, збогом свету —
Свете мио!"¹⁾

Коста је заљубљен. Оно црнооко девојче, са којим се, после забаве често виђао, као да је било саздано за осећања и створено за љубав, без трунке зависти, мржње и пакости... само од љубави, неограничене, несебичне љубави. Префињена природа, утанчаних осећања, љубав је у Кости киптела. Био је млад, врло млад, али свесан да је младост кратка, а нарочито његова; — као да је предосећао да ће кроз непуних четири године умрети. Зато је желео да воли, да буде вољен. Као да се бојао да неће из чаше љубави попити ни капи њене сласти; као да се журио да пре но што буде куцнуо и последњи час, који му је, ин-

1) Ово је једна од необјављених песама К. Абршевића.

стиктивно је на то рачунао, већ одређен, да нађе жену којој би дао себе, сва своја осећања, сву своју нежност. Јубав — то је живот. Јер живот је плод љубави, телесна манифестија љубави. Човек је утешављена љубав, као што је мирис и боја у цвету. Коста је осећао љубав са пуно јужњачког темперамента и фине нежности. У његовој је љубави било колико силне телесне страсти, толико и широке душевности. Без једнострани, ни јединствен секуалист, ни чист платонист; његова је љубав била пуна и по садржини и по облику. Тело и душа — само њихово јединство — даје пун смисао живота.

Коста је почeo да пише љубавне песме, али овај занос није дуго трајао. Кроз непуне две године, он се разочарао не у љубави, но у краткој живота и његовој пролазности; окусио је животну горчину и схватио његову пролазност, — и он пише не са малим болом:

„Сећаш ли се, душо, некадашњих дана,
Када нам стаза жиља беше обасјана?
Када гресмо срећни сред љубави наше?
И кад сласти писмо из живота чаше?
Ни жалост, ни туга тад не знасмо шта је;
Никад не чу нико наше уздисаје.
Из причања чусмо о јаду и вају, —
А не знасмо да све прође, ти минуше дани,
Прохујаше брзо, као просањани.
Место слатких снове, место среће, миља,
Сад наш живот блуди без наде, без циља;
Питасмо се често у тузи, у вају,
Дал ће клето доба кадгод стићи крају?
Ал одговор горки са срца се креће:
Прошли су за навек дани снове, среће,
Од животне борбе уморени јако,
У гроб ће те најзад спустити полако...
Веруј, душо, веруј одговору томе,
Тој истини горкој, веруј срцу своме.
Па кад најзад стигне и то циљно доба,
Када духне на нас дах леденог гроба,
Загрљени, душо, овако ко сада,
На мртвачкоме одру лежаћемо тада...*)

*) Ова песма, није ушла ни у прво ни у друго издање Костиних песама и овде је први пут објављујемо.

Коста јасно увиђа да је крај живљењу — смрт! Све прелази у ништа. Он, пун воље, снаге и љубави за живот и неодоливе жеље да ствара велика дела, згражач се када се сети да се, најзад, све своди на умирање. Људи му изгледају — и то је горка истина — као путници који путују у — гроб!

Коста једног дана, пошто је о томе размишљао на часу у школи, када је дошао кући, узео је свеску где је бележио своје љубавне песме, поцепао је и бацио у ватру. Илузije су нестале, она чаробна сањарења која опајају, разбијена су у парампарчад. Пред очима је гледао стварност живота, а у ту стварност унео је свој песимизам, који није био толико израз личне несреће, колико израз једног бујног темперамента и преосетљиве душе човека који и код куће и око себе гледа само једно једино деловање у животу: борбу за кору хлеба. Коста није још био материјалистички схватио живот и баш зато, што су за њега дух и идеали били изнад материје, њему пада врло тешко што на сваком кораку види тежњу за хлебом и новцем. Очевидно, његов је песимизам произишао из једнострданог посматрања живота, а затим, он је изишао из једног страховито потлаченог племена и страдалничке породице.

Коста је уништио своје љубавне песме не зато што је хтео да прекине или угуши љубав — напротив, он је још волео, — већ није хтео, иако је било тада у моди, да пише љубавне песме, јер му пред очима пукла груба стварност која му не дозвољава да и даље ствара илузије и својом маштом исплета невидљив свет пун љубави.

Али главни узрок због којег је Коста Абрашевић прекинуо да пише љубавне песме, јесу социјалистичке идеје, које су и њега захватиле. Оне су му отвориле већи и шири хоризонт, но што би то учинила љубавна јадиковања и прижељкивања.

Празнину уништих љубавних песама испуњавају сада два кола врло лепих, зрелих, дубоких песама, пуни животне горчине и клонулости, а покаткад и заједљивости и потсмеха. То су: „Изгубљене наде“ и „Гробови“. „Живот му се причинjavaо као једно велико гробље које сваког дана бива све веће и веће и које се никад неће моći испuniti; он се стресао од помисли да ће једнога дана и по његовом гробу људска нога да гази“.

Овај дубоки песимизам није апсолутан и личан, већ релативан и општи. Он својим очима посматра цело друштво и кроз себе, кроз свој темпераменат, чује болне уздахе и види вреле сузе, патње, муке, јад и најзад, смрт; и све то он изражава, показује и убеђује, али увек на крају напомиње са јаким, громким нагласком, да се друштво може тих тегоба ослободити и створити се лакши, лепши живот, — само треба пустити да друштву „истече покварена крв“. Одавде почиње социјализам, и од сада Коста Абрашевић говори и мисли као социјалиста.

Време у коме је он живео, утиснуло је печат на њега...

И Коста је био пројект духом масовних покрета омладине деведесетих година деветнаестог века, који су почети седамдесетих са Светозаром Марковићем, мада су сада изгубили од свога замаха. Идеје су још владале, идеали су опијали, али, на жалост, мислило се, осећало се и радило се на њиховом остварењу само у младости. Када би дошао моменат да се засучу рукави, да се голим рукама зађе у безобзирну и бездушну борбу за живот, идеали, дотле тако топло чувани и брижно неговани, напуштани су и губило се на кривудавим трновитим путовима трбухом за кружом.

Коста је живео са својим идеалима и са њима је сишао и у мрачну дубину гроба.

Он није био социјалист ради социјализма, већ човек који је снажно осећао друштвену неправду, схватио тежак економски положај и свој и других и то га је у толико више револтирало, што је јасно разумевао зашто и откуда долази све то. Осећање правичности је код њега било јако развијено.

Коста Абрашевић је осећао замор. Радио је много. Непрекидно читao, непрекидно писао. Закључао би се у своју собу и за столом пред гасном лампом дуго седео. Често пута би устајао, шетао по соби и у трансу гласно говорио. У дубокој ноћи се чуо одјек... Његова се мајка у почетку плашила, мислила је да јој је син полудео, прилаизила би закључаним вратима, ослушнула би, а затим бојажљиво куџнула. Слушала је како у кораку изговара неке страшне речи, које су језовито одјекивале у тамну и мирну ноћ. Запрепашћена, мајка би још једном, јаче

закуцала... а Коста би се тргао из дубине мисли и отворио врата,

— Иди, иди, мајко, лећи ћу, знам, ти си уморна и хоћеш да спаваш.

Изнурен у ватри, потапшао би је по рамену, затворио за њом врата и легао.

Доцније, мајка је разумела и ове кораке и ове речи које су секле као оштар нож, — и није му досађивала. Али сутрадан је долазила ујутру у његову собу и будила га да не закасни за школу. Коста би скакао, зачас би се обукао, очешљао, а марамицом би пљувачком пред огледалом овлајки очи, уместо да се умије, само да не закасни на час. Покаткад би легао и у оделу, уморан од ноћног рада, да би ујутру брже могао одјути у школу.

У вароши су га многи познавали. Жељан одмора и разоноде, дружио би се са друговима и пријатељима, или би одлазио у братовљеву кафану и тамо разговарао са људима. Брат му није дозвољавао да ради, јер је био нежног здравља. У кавани је посматрао живот, живот оних који највише раде и највише се муче. Кадгод уђе у тај мрачан и загушљив простор, нашао би нов и снажнији замах својим социјалистичким тежњама. У тој каванској средини, где су се окупљали људи бескућници и радници, гледао је колико и каквих неправди чини друштво својим члановима. Посматрајући ове људе који су пали на дно живота, свака мисао која му се појављивала, сваки призор који му се пружао, — бележио би и кроз своје стихове, грмео против неправде. У свим његовим песмама се налази у ствари прави, реални живот тадашњег доба, са свима његовим манама. С једне стране тежња социјалистичких идеја а с друге стране притисак власти, тираница, отимање зеленаша, немаштина, беда и тако даље, гонили су Косту да о томе размишља и да тражи пут којим ће се најбоље и најкраће поћи па да се дође до среће човечанства. У школи је из своје задње клупе слушао предавање и придике пуне морала, карактера и части, а ван ње, на улици, у кавани, на сваком кораку, гледао призоре и слушао такве ствари у којима није било ни труни морала, ни труни карактера, ни труни части:

Свет је овај слика узбурканог мора,
У коме се даве љубав и поштење;
А себичност с мржњом избацују вали,
Која се на престо царовања пење“.

Док је Коста Абрашевић у својој кристалној, моралној чистоти овако мислио, осећао и веровао дотле „социјалистичка доктрина, у основу своме строго детерминистичка, учи напротив да треба радити на обарању установа, а не људи, да нико није лично крив, да је сваки производ средине и прилика за које не може бити одговоран, нарочито животом, који је светиња изнад свега.“ Али Коста је био и сувише млад и за социјалну борбу неискусан и није могао схватити да ли је боље обарати установе или убијати људе. Шта више, у свом бујном темпераменту, он није знао ни чекати на еволуцију прилика: он је хтео мачем да решава:

„Патниче, раскини оков што те стеже,
И од њега сакуј осветнички мач —
Па са оним што слободи теже,
Растерај из земље невољу и плач“.

Јер иначе, треба дugo живеги па да се дочека дан када ће сванути Правда, Истина и Слобода, када ће свако имати подједнако право на рад, на живот и на слободу; када неће бити јаука ни плача, празног stomaka и сувих усана, упалих и бледих образа, уснулих и ужарених очију. Потстрекнут социјалним реформама у Француској, запљуснут таласима идејних покрета и са Запада и са Истока, веровао је да су и у Србији биле прилике сазреве и да је моменат био ту да се дигне глас и рука против свих недаћа које се трпе. Васпитањем се припремају генерације да се еволутивним путем дође до новог, бољег друштава. Овај начин тражи дуг временски период. Коста, ипак, логично резонује; јесте, не само што је варварски крвљу извојевати победу, него што та победа не би била природни резултат друштвених прилика, ма да оне изгледају да су већ сазреве за тај посао; али, када се може силом држати данашње несносно стање, зашто се не може силом то исто стање срушити, па да се ово ново створено стање силом чува као што се старо држало, све донде, док се потпуно очисти од старих прљавштина и не учврсти. Зашто, дакле, да се тај процес

рушења рјавог да би створило добро, макар и вештачки, не убрза?— Зашто не бити одлучан и зашто мрцварити читаве генерације, живети у неизвесности, у овој мучној борби за црни хлеб! Човек је зато ту, да убрза овај процес; процес се убрзава акцијом, акција тежи остварењу једног циља, циљ претставља успех, а успеха нема без жртава. За Косту поднети жртве значи не само не жалити рад и труд већ и пролити крв. Да ли је Коста Абрашевић ову анархистичку ноту, ако је уопште има, примио и усвојио од тадашњег чувеног и утицајног ствараоца анархијма, Михаила Бакунина, тешко би се могло тврдити. Али је та нота која у први мах изгледа да је заиста рушилачка, лежала у њему самом. „Плаховита, страсна и раздражљива природа његова и сувише је страдала од владања лажи и неправде у овом свету. И ствари и људи су га и сувише бунили и он је био готов на најочајнија и крајња срећства да се остваре идеали у које је он веровао.“ И у њему се уздизао као оркан страховит револт против свих социјалних аномалија силом створених и силом одржаваних које су тако драстично падале у његово оштро око. У Костиној природи, у ствари, нема ни мало рушилачког, на против, стваралачког; нема ни трунке вандализма, већ тежња да се из друштвене мешавине избаци сва прљавшина и остави само оно што је чисто и светло. Свака она реч или сваки онај израз који има анархистички акценат, јесте одјек страхсвите причинjenог бола, јаук на ударац ножем у срце, са једном једином тенденцијом, да се ревидира социјални и привредни склоп друштва: све оно што је штетно и болесно треба ампутирати, слично лекару, који да би спасао главу, сече и руку и ногу.

Коста дugo, дају и ноћу, размишља о циљу социјализма и о његовом остварењу. Његове песме нису тренутни изливи, експлозије, већ плод дугог и зрелог резоновања. Предмет није прпео из своје раздрагане маште већ га је узимао непосредно из живота. Он је социјализам схватио као економску доктрину, а не као философски поглед на човека и живот. Циљ социјализму јесте, да сваком човеку пружи подједнаку могућност да живи. Социјализам тражи друштво без привилегија у богатству и друштвеном положају. Данас је сваки народ пунолетан и зрео и њему не треба никакав тутор... И Коста тоне у дубину мисли и резонује даље: па зашто онда да се овом циљу

иде посредним путем, то јест, прво васпитати човека да овако мисли и схвата, да се изнутра промени и облагорди, да га преобрати од egoисте у алtruисту, — и онда васпоставити социјализам, — када се може доћи до овог циља директним путем и бржим. Овај пут има више наде да се оствари циљ. Идеја социјализма живи вековима, али ни до данас није у потпуности реализована и то само зато, што се данашње стање одржава силом и другим средствима која не хају ни за народну вољу ни за народно добро. А оно што се силом држи, може се само силом и срушити. Може се природним током прилика, еволуцијом, али овај је пут дугачак, толико дугачак, да му се крај не може догледати, као што се не може ни његов почетак видети. Зато треба радити, треба делати и тиме убрзати остварење.

И он пише:

„Наше друштво болесник је прави,
Брже лека! да не буде стрв!
Нека му се ћој на жиле стави,—
Да истече покварена крв!“

У дубини ноћи ове су га речи потресле. Клонут, уморан, наслана главу на руке и ту, на столу, савлађује га сан. Фитиљ лампе полако догорева, осећа се задах петроља, а Костина се силуета назире у полуумраку и чује његово дисање... Ускоро — напољу праскозорје...

Коста Абрашевић се у својим мислима и тежњама осећао усамљен. Имао је другова који су радо приступали, али он је тражио једномишљенике са којима би могао не само мислити него и радити. Једног дана позвао је неколико својих другова које је приметио да га са највише интересовања слушају. У Костиној су се соби састали и у његовој соби разговарали дugo. У Београду је био основан један социјалистички кружок. Коста је био жељан акције, хтео је да ради у пракси и зато је био намеран да, по примеру овог београдског клуба, оснује један такав клуб и у Шапцу. Он се о овоме договорио са својим друговима. Они су предлог прихватили. Коста и сам одушевљен, лако је одушевио и своје другове. Кроз кратко време створио се један кружок дечака. Два пута не-дељно, а по некад више, састајали се у Костиној соби и

ту дugo и живо са младалачким жаром расправљали, критиковали, просуђивали...

Знао је да их савлађује, да би са мање жустрине сачинили програм. Његова мајка га је разумела, ћутала и стрпљиво подносила сву ову галаму у својој кући. Када би она постала несносна, што се често дешавало, бежала би у кавану, или у посету својим суседима, — али Коста није забрањивала ове скупове. Решили су да издају два листа, један књижевни, који ће се звати „Омиров венац“, а други сатиричан „Грбоње“; овај је наслов дат по Костиној жељи. Пара нису имали да би ови листови заиста постали; морали су сами својом руком да пишу. Читали су се у клубу или у учionици од руке до руке, јер њихов тираж је био свега — два, три примерка. Кружок се постепено све више ширио и на састанке су долазили поред ђака, још и радници и занатлије. У том су малом клубу оживеле све оне идеје седамдесетих година, које су биле овладале Србијом. Говорило се о социјалним и природним наукама, о вери, о еманципацији жене. Коста је водио целу дискусију. Један професор је сазнао за овај клуб. Он је то схватио неозбиљно, зато је једном на часу почео у алузији да исмева феминизам, који су они заступали. Коста је овај потсмех осетио и у следећем броју свога „Грбоње“ објавио је ову песмицу:

„Професор је један доказив'о,
Говорећи против женског права
Да женскиње има лакши мозак,
Нег' што има човечија глава.
Када умре тај професор вајни,
Распорена би му глава:
Од женског му лакши мозак беше
Стога беше против женског права“.

И чланови овог клуба су редовно долазили на састанке.

Коста Абрашевић је био из патриархалне породице где се религија поштовала, али је он веру схватио онако како су је схватили савременици тадашњих идеја: у оквиру природних наука. И да није било социјалиста, он би веру схватио онако, какво му је тумачење сам живот давао. И на једној страни, и то претежној, невоља и беда,

на другој изобиље, благостање и срећа. Ако постоји бог и ако је он свемоћан, зашто не савлада Зло, да би човечанством владало само Доброта? Ако је Зло казна за небогобојажљиве људе, онда зашто не уништи цело човечанство, јер Доброта влада врло малим бројем људи, чији број не вреди ни помена? Размишљајући, читајући социјалистичку литературу, природне науке, посматрајући живот, — он долази до овог сазнања и до овог опажања:

„Залуд је јаук, залуд уздаси,
Залуд су молбе и тужни гласи,
Залуд је све то — нема милости
У свету мржње, злобе и пакости.
Да, свет је овај грешник грешника.
Људи су неми — срца камена.
А душа им је — душа паклена.
У њих је демон — демон гордости,
Себичне цељи, лажи, подлости.
Молбе им пре ће лед истопити,
Него ли што њих умолити!...
А зар бог, мајко, бедне не воли?
Зар патња наша њега не боли?
Сироте он зар беди оставља,
И њих за навек све заборавља?
Зар могу једни много имати,
А други од same глади скапати?
У грешном сну једни сневати,
А други мрве хлеба немати?
Зар да у беди они умиру,
што пут у богатства свима утиру?
Је л' право то?
Ил' је глух — ил' је нем тај бог?
Ил' нема бога — нити неба тог?“

Неоспорно је: све идеје које су у Србију унете седамдесетих година, Коста Абрашевић је изразио кроз свој песнички темпераменат. Ради потпуније слике о његовом песничком стваралаштву, доносимо овде и неколико његових песама које су раније објављене:

* * *

„Преда мном стоји хартија и перо.
Сео сам да пишем песму миља, среће:

И замишљен тако седео сам дуго,
А мис'о за мишљу, губи се, пролеће.
И подигох руку да се латим пера.
Да отпочнем једном; ал' задрхта рука,
А са срца зборе неки тајни гласи:
„Јоште има робља, невоља и мука!“
И тек на мах клонух; срце туга цепа;
А уздах се тешки изви ми из груди:
Ах, још има робља — ал то робље спава,
И векови хује — оно се не буди.

Свет је овај слика узбурканог мора,
у коме се даве љубав и поштење;
А себичност с мржњом избацују вали,
Која се на престо царовања пење.

Радости је давно усажнуло врело;
А срећи је завист поломила крило;
А миље је опет заслађено једом —
Ко зна кад је жиће, кад је срећно било!...

На стаблу живота закрљала грани,
А врт укращава горко пелен — цвеће
Нема песме, среће, радости и миља —
Минуло је давно људско премалеће!...

РАДНИЧКА ПЕСМА

„Моли се, ради! — узвик те прати,
Време је новац, молитву скрати!
Невоља, ето, на праг ће stati —
Време је хлебац, молитву скрати!“
Та ти све ореш, ти сејеш, кујеш,
Та ти све шијеш и ткаш и снујеш,
Зар твој рад да срамне готоване блажи,
Ал' шта ти примаш, народе кажи?
Ту на разбоју једнако радиш:
Подземна блага с напором вадиш:
До врха пуниш, — гладујућ при том —
Обиља врећу вином и житом.
А где је ручак бар скроман за те?
Свечано рухо, да бљешти на те?
Огњиште топло да греје тебе?

А мач твој оштри, о, где је, где је?
Твоје је дело све што те кружи,
Ал' ништа зате да теби служи;
И што од свега кују ти руке,
За те је ланац, за те су муке.
Ланац у коме живот ти сврши;
Кој крила твога разума крши
А који чедо спутава твоје —
Награда твоја, народе, то је.
Што ви вадите на светлост дана,
То је све благо за готована;
Све су то клетве што год ви ткате,
Клетве, које вас једнако прате;
Што ви зидате, кров за вас није,
Нит' кров је, да вас од студи крије;
Ког сте обукли, одели кога,
Гази вас бесно, ко скота свога.
О, челе људске, невоље чеда,
Зар да ви само дајете меда?
Трутове глете, сваки вас сише,
Зар ви жаоке немате више?
Човече, радни, буди се, дижи,
Моћ своју познај, зора се ближи!
Точкови на мах у миру стоје,
Кад захту снажне мишице твоје,
Тирање твоје бледило свлада,
Кад плуг свој, после вековног рада
Јаросан бациш и данеш мило,
И кад узвикнеш: доста је било!
О, скрши јарам бедноме свету;
О, стреси ропства невољу клету;
„Невоља ропства нек нема плода —
Слобода хлеб је, хлеб је слобода!“

СЕЉАКОВА ИСПОВЕСТ

Како који данак прође
За њим горе стање дође
Па ће најзад и то стићи;
У надницу морам ићи.

А тол'ко се ту заради:
Да с' не умре тек од глади.
Што сам имо нешто мала,
Све господа дочепала,
Богаташи опет јуре —
Да остало докусуре,
Тек од рада мало данем,
И за доцне мислит станем —
Ал' порезник отуд ступа
И на врата бесно лупа.
„Сељо, треба паре дати,
Да пореза сад се плати.
За државу, господара
Треба сада доста паре,
Кесу дреши, вади паре
За порезе нове, старе.
За њим, ето, биров миче
И још споља гласно виче:
„Домаћине треба паре —
И поп за свој бир се стара.
И попово зна се, шта је —
Па и њему сељак даје...
Таман с њим се накусури,
Док богаташ отуд жури:
„Хеј, рођаче, и сам знадеш
Да ми неки дуг имадеш
Па сад треба...“
„Ево газда —“
Поштен треба бити вазда.
Па и њему сав дуг вратих,
Ал' двоструко све му платих.
Таман газда с леђа сиће,
Ал' тек ми поп с леђа приће:
Дошао сам, врли сине
И побожни хришћанине,
Да за свету цркву своју
Сад приложиш пару коју,
Што је божје богу пружи
А он све ће да одужи.“
„Цркви, оче, дају радо —“
И подоста попу дадо.

Непрестано иде тако,
И дај само виче свако.
А не пита: имаш брате?
Дал' остаје што и за те?
Ради, ради... увек ради,
А други се само слади.
Родни ми се дани десе
И летина те понесе,
Задовољан трљам руке:
Неће бити патње, муке,
Од глади ће да се спасе.
Ал' тек од свуд чујем гласе:
Дај, сељаче, дајде амо,
Та на тебе сви чекамо.
И кад гледнем: за час тили
Све што имах покупили,
Све однели, све продали.
Моју муку пождерали!
А, ја, тужан, само станем,
Па премиљам, па узданем:
Држави сам дав'о мани!
Да дембеле силне храни:
И попу сам доста дао —
Он богаташ сад постао;
Богатима још и више —
На памук ми крвцу сише.
Цркви дао, богу дао —
А сад го сам сам остао.
Треба хране и одеће,
То ми нико дати неће.
Под најам ми ићи треба
А за кору црна хлеба.
Дању, ноћу све радити —
И го и бос опет бити!
Ради... ради... увек ради...
А други се само слади.

Л О П О В

Низ тело му рите висе,
Кроз капу му вири коса —
По калдрми непрестано
Све нога му гази боса.
Замишљено, тихо ступа;
Од бола је леђа свио,
За њим иде једно дете —
Та то му је синак мио,
За руку га отац води
Али ни сам не зна куда,
Куд се крене, куда пође —
Невоља га прати свуда.
Многи крај њих прође журно
Нит' их гледае, нит' прозбори;
А њих јадне већ три дана
Глад страхотна како мори!
Радио је бедни отац,
Шта је умор није знаю,
Само да му синчић мили
Никад не би гладовао.
Али и то брзо прође,
И без рада најзад оста,
Треба јести, ко ће дати?
Јадник, шта ће? — просјак поста.
„Уделите добри људи!“
С таком молбом људе среће;
Који би му дао нема —
А ко има да да неће.
Непрестано тако лута
И глад за њим тако следи;
Нит' с обзире ко на њега
Нит' он више ког погледи.
Покрај једне пекарнице
Ти бедници кад минуше
Топал хлебац гледну синчић
А груди му уздахнуше:
„Гледни, оче, те хлебове
Нисам видо крупних тако —
А глад страшна већ одавна
Ах, мори ме, оче, јако“.

Једна мисо оцу сину
А језа га свог подиће,
Обазре се на све стране
Пекарници тихо приђе:
Један хлебац на мах зграби,
Под мишку га брзо тури
Па не гледећ спазил' ко то,
Са тог места он пожури.
„Лопов! Лопов! Помоћ, људи!“
Пекар виче да се хори; —
Свет се слеже, а жандарма
Једно туце, ту се створи.
Дознав' одмах, ко је лопов
Појурише за час тили;
Бедни отац жури, бежи,
Да умакне страшној сили.
Ал' заман је. Умори се.
Слабе ноге — то је мана,
А жандарми стигоше га,
Склепташе га са свих страна.
„Милост, милост! Опростите,
— Стаде молит' госе своје —
Шта хоћете са мном чин'те
Ал' нахран'те дете моје!“
Залуд молба — грубост само
На њином се види лицу.
Стрпаше га, то за казну,
У ћелију, у тамницу.
Ту окован поред зида
Погружено старац стоји,
Каткад само груди боње
Уздрма му уздах који:
„Ко украде један хлебац,
Тога тежа казна стиже,
Него оног — правдо худа! —
Милионе који диже!“

БРАТСТВО

Доста је мржња, себичност круга,
Вековно људски давила род;
Нек' братство себи прокрчи пута,
Нек' сване среће, блаженства год.
Доста се крви узалуд лило,
Доста је страшни беснио рат;
Нек' напред ступи братство нам мило,
Нек' снажно брата загрли брат.
Доле са силом, доле са мржњом,
Доле што чини живот нам клет;
На престо нека попне се Братство
Нек' силним жаром сав пројмје свет.
На што те међе силних држава?
И страшна мржња народа с тим?
Нек' мине једном та лудост права,
Нек' братство светом овлада свим.
Доста је тама морила људе;
Доста је стез'о шемзања мрак;
Нек' братство извор напретка буде;
Истине нека обасја зрак.
Грмнимо: доле са друштвом овим!
Ланаца ропских нек' мине звек,
Јер братство ступа са друштвом новим!
У ком' слободе ори се јек.
Дижи се робље! Време је бурно!
Ослобођења нек' куцне сат!
У кола братства народи журно,
Нека запрли свог брата брат!

Редовно, у одређени дан, долазило се на састанак. Оно што се прочитало, чуло, видело, или замислило — то се на овим састанцима расправљало. За Косту је ово претстављало велики напор. Он је морао да учи у школи, затим да чита, да мисли на клуб, а када би га обузела, као нека ватра, песничка инспирација, није могао да јој одоли и писао је песме. Садржаји песама су били такви да га је то умарало и црпело, да му је, после, једва остајало снаге за оно што би требало да буде најважније: за ученье. Он је имао смисла за реалност, знао је да се од хлеба живи, а не од идеала, али је било нешто у њему, што га је

безобзирно гонило да ради оно што су тражили идеали, а не свакидашњи живот. Гледајући како му се брат и мајка муче да би могли да живе, често је самог себе осуђивао, што се не помири са оним што му живот сада пружа. Сматрао је себе за лењивца, који само прича и живи од туђег рада и зноја. Али, ово су били тренутци душевног замора и клонулости, после великог напора, као птица која заморена са велике висине падне, да би се одмах затим поново узвинула у још већу висину. Мајка је била не само из материјске љубави добра према њему, него и духом толико узвишене, да је схватила Костин рад и осећала његов таленат тако, да му ниједанпут није пребацила што сакупља младић у својој кући, уместо да учи или ма шта друго што није у вези са школом од које треба да се чека хлеб. Она сама служила је Кости за пример, шта значи бити школован и просвећен.

Коста је почeo да осећа своју физичку слабост, као што је осећао своју духовну јачину. Знао је да у себи носи клизу смрти и очекивао је само час. Тада је, на жалост брзо дошао.

Године 1897 Коста је био у петом разреду. Те године је нека омладинска организација приредила свечаност. Коста је био одређен за рецитатора. Сам је изабрао песму у договору са њима. На дан приредбе, увече, у сали једне велике кавање, дошла је сва шабачка омладина и они који су били жељни забаве. На уздигнутој бини, направљеној од дасака, изводио се програм. Публика је за столовима седела и посматрала. Костина тачка била је у средини програма. Он је, окружен друговима, чекао. Кад је дошао тренутак да изађе, мануо је руком преко косе, и лаганим корацима се попео на бину. У црном свечаном оделу, узајмљеном од брата, са белом кошуљом, око чије се круте крагне обавијала тамно црвена машна, висок, чекао је да се стиша аплауз. Када је завладала тишина отпочео је да рецитује лако, течно, са тананом осећајношћу. Израз лица, покрети руку и тела, глас пун осећања и музике, давали су песми дах и крв.

После програма, настало је весеље. Костини другови нудили су му пиће и он, не могавши да одбије њихове молбе, пио је. Био је загрејан и хладно пиће је учинило да се одмах сутрадан разболео.

Од тада је често падао у постельју.

То је било у зиму 1897 године.

Исте године у пролеће умре један његов професор. Наставник је одредио да Коста, у име ћака, одржи посмртни говор. Он се спремио, али баш уочи самог погреба, рече му исти наставник, који га је и одредио да говори, да он неће држати говор, већ директоров син.

Коста је био увређен и плану:

— Што ме лажете!

Наставника ово увреди.

У то време успех ћака на крају школске године саопштавао се свечано пред родитељима, властима и велико-достојницима. Сви су позвани на Видовдан у школско дво-риште и директор је пред њима читало успех ученика.

Коста је имао добар успех, али из владања је добио рђаву оцену.

То га је толико потресло да је често понављао:

— Зар ја да будем рђавог владања!

Ово га је у толико више болело што је то било саопштено пред свима његовим старијим и млађим друговима и пред грађанством. А њега су скоро сви познавали...

Здравље му је било погоршано пићем на оној забави, а овај догађај га је духовно скрхao.

У лето, па до јесени 1897 био је у бањи Ковиљачи. Брат је одвојио од крваве уштеде и послао га да му сачува живот.

У бањи, док се једни веселе, а други негују своје здравље, Коста је мислио, не водећи рачуна о својој болести, на оне људе, који се муче и грбе на пољима, у рудницима и радионицама и веровао чврсто у своје идеале. Тамо је написао неколико песама пуних чежње за слободом и са веровањем, да ће ускоро доћи час:

„Када ће на крвавом суду,

Народни громнути глас.“

Неизлечен, шта више и незалечен, вратио се у Шабац. Осећао је да га снага све више напушта. Једног децембарског јутра, када је хладна магла покривала слеђену земљу, погледао је кроз прозор и сетио се како напољу тече живот и како се та река живота улива у — смрт. Њему

се пред очима указује недогледно гробље и оних који су некада живели и оних који сада живе и оних који ће живети. Све само гробље. Живи се, да би се умрло. Гроб је само једна белега живота.

У кревету, са оваквим мислима, слабом руком бележи на хартију испод које је подметнуо књигу, ове стихове:

„Видиш ли лобању где вири из гроба?

Руга ти се, мислиш, и све на те плази...

Тад у теби она страшну слику буди:

И по твоме гробу човек ће да гази!“

Ове су мисли на дваестак дана пред смрт.

Мајка га је неговала, а другови посећивали.

На тешење своје мајке и храбрење својих другова, а свесан да ће скоро умрети, он пише:

„Смртни је часак дошао; гробу се хладном спремам.

Клеца ми трошно тело: животне снаге немам.

Али ја се не бојим смрти — живот је гәрак био —

Животне сласти нисам ниједне капи пио.

Смрт није страшна, кад ми срце и душа веле:

Да ћу живети вечно код оних што спас желе

Целоме људском роду.

Није ми живота жао, јер моје песме снаже

Патнике целога света, што себи спасење траже

У борби за Слободу!...“

Не осетивши животну радост, он је умро онда, кад је требао да отпочне да живи.

Соба, у којој се састајао са друговима и у којој су са толико жара расправљали о идеалима људским, била је хладна и суморна. — После тешко проспаване ноћи, била је у нереду. На плеханој пећи стојало је празно лонче од чаја са кашичицом у њему, а до њега преврнута шоља. До пећи са отвореним вратанцима, мала столица; на поду просут пепео, неколико парчади дрвета и машице. У углу собе мали гвоздени кревет, испод њега лавор, а поред кревета столица са чашом воде, хартијом и књигом. Испод столице оловка.

Блед, слаб, изнуреног лица, са ужареним очима лежи Коста Абрашевић у кревету. Разголићене слабе руке ставља нервозно час преко покривача, час испод њега. Тен-

шко дише. Осушене усне кваси језиком, а очима узнес-мирено блуди по таваници. Мајка седи поред њега, на кревету, и сва смождена од бола и умора чека на нешто што ће бити страшно, али што мора да дође. Без речи.

Напољу хладан ветар фијуче и подиже снег са крнова. Пећ је загасла. Болесник све теже дише; често се премеће по кревету, а очима једнако нешто тражи. Хоће да се подигне. Мајка му помаже. Ватра га све јаче обузима.

— „Држи ме, мајко, не дај ме! Ево; хоће да ме поведе. Погледај тамо у углу, крај ормана, стоји она, девојка... Маше ми руком. Зове ме. Како је лепа! Обавијена белим велом... са венцем око главе... пружа своје раширене руке... Зове ме, мајко...“

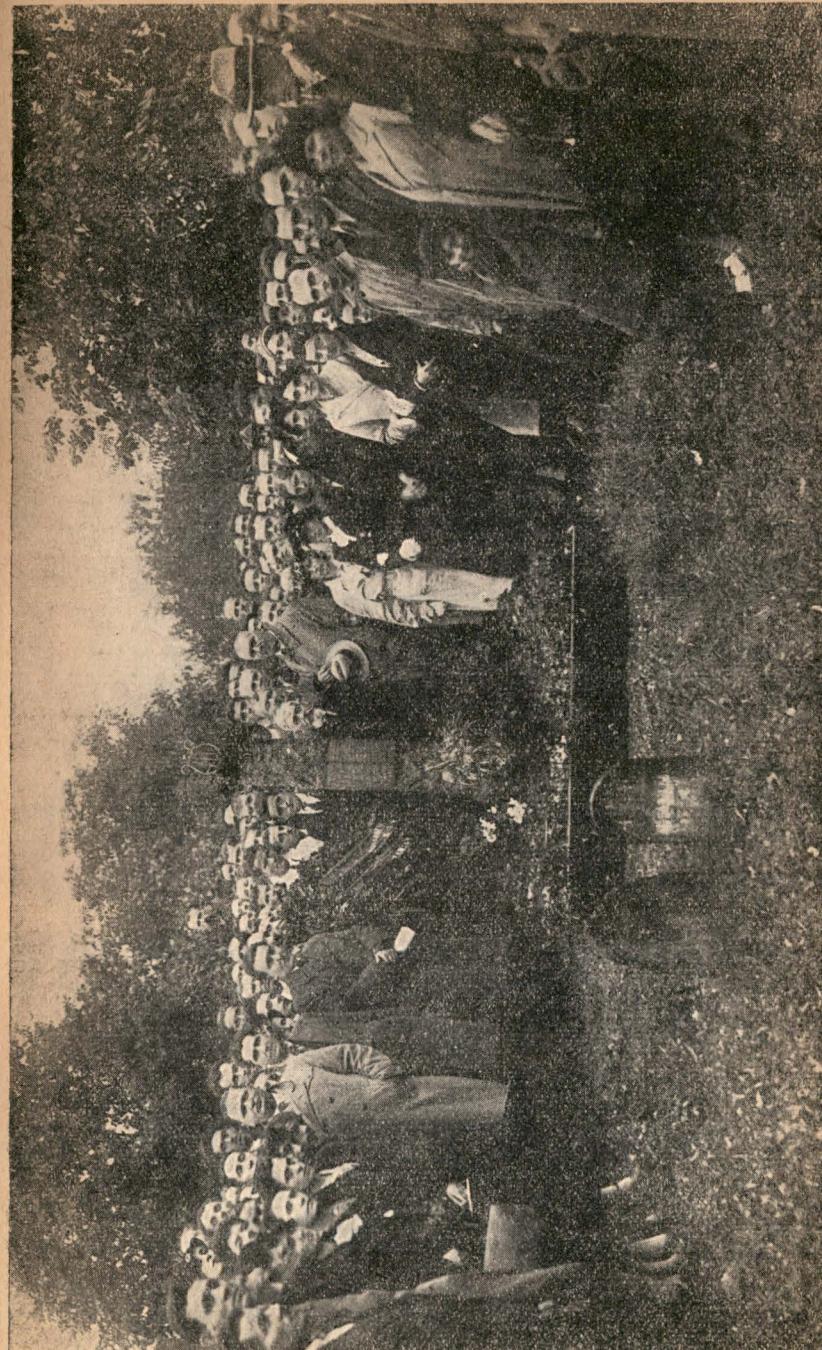
Тако Коста у заносу бунца и с напором покушава стално да се подигне и пође. Снага га је сасвим издала. Мајка му ставља јастук под нико узглавље. А затим га стеже на своје слабачке груди и умирује. Али, баш у том часу, Коста без гласа, без ропца — издише.

Мртвог, мајка га лагано одваја са својих груди и спушта на постельју.

То је било зимског, хладног јутра, осмог јануара 1898 године. Зима је била тако јака, да су морали заложити велику ватру на месту где ће ископати гроб, да би се земља откравила.

Справод је био скроман.

Другови су га искрено ожалили.

Гроб Кости Абрашевића у Шапцу

Београду и прва Социјалистичка уметничка група под његовим именом, у спомен првом, најмлађем и до данас највећем социјалистичком песнику у Србији. Ова група већ више од 35 година живи, ради и долева зејтин у кандило које је Коста Абрашевић запалио.

Њеним старањем угледала је света и ова књига.

Пламен тежњи и идеја Косте Абрашевића и данас пламса...

Време јури невидљивим током,
Старо доба ново дочекива.
Па и морал, обичај и закон
Мењају се; лик им друкши бива.

К. Абрашевић

Коста Абрашевић је био први и највећи пролетерски песник у Србији. И пре и после њега је било таквих песника „али ни код једног те песме немају онај чисто класни, раднички карактер; никада нису мржње и наде пролетерске певане са толико страсти, са толико убеђења, са толико топлине“ ,као код њега. Али онда када је требало да да оно што је могао дати, он је затворио заувек своје очи.

Коста ће остати код оних који држе да је поезија нешто веће и озбиљније од обичне игре речи, и живеће у идејама које је са толико страсти и топлине опевао, и које још увек тресу и прожимају цело наше узнемириено и узаврело доба.

Метеор, да би засветлео, мора да сагори. Коста је сагорео, али то сагоревање није дало пуну светлост. Јер је исувише мало живео. У сећању он и данас живи. Његове ватрене речи се и данас са топлином изговарају, а његове идеје прожимају срца пролетера.

После његове смрти, појавиле су се његове песме у часописима, дневним и недељним листовима, али са крстом поред његовог имена, као посмрчад.

После пет година од његове смрти, 1903. године, Група Великошколаца социјалиста у Београду, издала је прву збирку његових песама. После две године основана је у

6877

Литература

Слободан Јовановић: „Светозар Марковић“.

Васиљ Поповић: „Источно питање“.

Јован Скерлић: „Св. Марковић“.

Јован Жујовић: „Св. Марковић“

Јован Скерлић: „Књиге и писци“, књ. IX.

Драгиша Лапчевић: „Историја социализма у Србији“.

Св. Марковић: „Целокупна дела“.

К. Кауцки: Класне супротности у доба француске револуције.

Чернишевски: „Шта да се ради?“.

*** „Живот Михаила Бакуњина“.

Милорад Белић: „30-годишњи рад „Абрашевића“ — Споменица 1933 г.“.

„Занатлијски гласник“ за 1897 и 1898 год.

„Радничке новине“ за 1899 г.

„Шабачки гласник“ за 1891 и 1898 г.

„Звезда“ за 1899 г.

Народна енциклопедија од Ст. Станојевића.

